

Skript 48.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Voorjaar 2026

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 48 nr. 1, voorjaar 2026
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.com

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren. Vanaf 2026 is *Skript* gratis digitaal te lezen via platform.openjournals.nl/skript. Geniet u van ons werk en staat u achter onze missie? Overweeg dan *Vriend van Skript* te worden en het tijdschrift te steunen. Elke bijdrage, groot of klein, is voor ons van grote waarde. U kunt het bedrag overmaken naar de rekening van ons tijdschrift: NL96INGB0002624858, t.n.v. Stichting Skript. In de beschrijving kunt u 'donatie Vriend van Skript' noteren.

Redactie Hoofdredacteurs: Annick Gossen en Pim Storm
Lara Blaha, Olivia Jaeggi, Nathasja de Jager, Krijn Korsman, Didi van Loenen, Harmen Luth, Roos Nolten, Anika Salden, Tibbe Schreurs, Golan Verbruggen en Vitoria Vinken

Vormgeving Golan Verbruggen en Lara Blaha

Eindredactie Pim Storm

Omslag Lara Blaha

Redactieraad prof. dr. P.H. van Dam, drs. M. den Hertog, dr. N.P.D.W. van Kleij, dr. A. Nobel en dr. M. Rutjes

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs €7,50

GEACHTE LEZER,

Na een waarachtige metamorfose heeft u nu het eerste volledig digitale nummer van *Skript Historisch Tijdschrift* voor u. Zoals u gewend bent, is dit eerste nummer van de nieuwe jaargang gewijd aan de Essayprijs en de drie genomineerden van onze Skriptieprijs die we uitreiken aan de beste historische bachelorscriptie. Te beginnen bij de genomineerden.

Simone Zandink onderzoekt hoe prostitutie als sociaal gebruik in klassiek Athene sterk onder invloed stond van de genderidealen van die tijd. Door prostitutie te plaatsen in de idealen die het gedrag van mannen en vrouwen vormgaven, laat ze zien hoe deze de publieke perceptie en representatie van prostitutie beïnvloedden en reflecteerden. De politieke en culturele macht van twee Ottoonse edelvrouwen staat centraal in de nominatie van Veerle Berends. Mathilde van Essen (949-1011) stond weliswaar verder van de keizer dan haar tante Mathilde van Quedlinburg (955-999), door middel van actieve inzet van de kunsten en de herinneringscultuur rondom de Ottoonse dynastie wist zij op haar eigen manier eveneens politieke invloed uit te oefenen. Rik Peters schrijft over de Zuiderzeesteunwet uit 1925 – een wet die vissers na de afsluiting van de Zuiderzee ondersteuning moest bieden, maar in de praktijk leidde tot veel onvrede en frustratie. Door zich toe te leggen op steundossiers van de vissersgemeenschap uit Broekerhaven analyseert Peters hoe de steunwet lokaal werd toegepast en hoe dit uiteindelijk de plank missloeg.

Essayprijswinnaar Lisette van Rossem richt zich in haar werk op het massale adverteren van wegwerpproducten aan huisvrouwen in twintigste-eeuws Amerika. Van Rossem belicht de veranderlijke relatie tussen afval en consumptie enerzijds en het huishouden en haar normatieve genderrollen anderzijds.

Naast de winnaars en genomineerden vindt u zoals gebruikelijk columns, interviews en recensies. Melvin Wevers, docent aan de Universiteit van Amsterdam, bespreekt de mogelijkheden van AI voor historisch onderzoek. AI keert ook terug in het interview van Annick Gossen en Nathasja de Jager met Corry Gillissen over de tentoonstelling die zij samenstelde over het archiefverleden van de Zwolse Sassenpoort. Harmen Luth en Tibbe Schreurs spraken Diederik Burgersdijk over zijn bijdrage aan de reeks *Elementaire deeltjes*, die hem dwong duizend jaar geschiedenis van Rome tot wel heel weinig woorden terug te brengen en de lezer daarbij alsnog te verrassen. Op de laatste pagina's vindt u Luths recensie van *De betovering van de ondergang* (2024) van Gabriel Zuchtriegel en de recensie van Didi van Loenen over het recent geopende Suriname Museum. De redactie wenst u veel leesplezier!

Tibbe Schreurs, Annick Gossen en Pim Storm
Coördinator Skriptieprijs en hoofdredacteurs

INHOUDSOPGAVE

- 06** **Het overschrijven van idealen**
Gender en beeldvorming rond prostitutie in het klassieke Athene
Simone Zandink
- 17** **Bemiddelen, besturen, beïnvloeden**
Memoria als machtslegitimering in het beleid van Mathilde van Essen en
Mathilde van Quedlinburg
Veerle Berends
- 29** **‘Ik vraag om mijn recht!’**
Hoe de Zuiderzeesteunwet leidde tot spanningen rond de Broekerhaven
Rik Peters
- 41** **Column: AI als spiegel maakt ons tot betere historici**
Melvin Wevers
- 44** **‘No housewife need bother’**
Afval en consumptie in het Amerikaanse huishoudideaal van de jaren 1950
Lisette van Rossem
- 50** **Verhalen uit een bijzonder archief**
Interview met Corry Gillissen
Annick Gossen en Nathasja de Jager
- 55** **Rome in broekzakformaat**
Interview met Diederik Burgersdijk
Harmen Luth en Tibbe Schreurs
- 60** **Recensie: De betovering van de ondergang. Wat Pompeii ons vertelt**
Harmen Luth
- 63** **Recensie: Het Suriname Museum**
Didi van Loenen
- 66** **Abstracts**

HET OVERSCHRIJVEN VAN IDEALEN GENDER EN BEELDVORMING ROND PROSTITUTIE IN HET KLASSIEKE ATHENE

Simone Zandink

In het klassieke Athene bevond prostitutie zich op het kruispunt van gender, moraliteit en burgerschap. Een vergelijking van mannelijke en vrouwelijke prostitutie in wetgeving, literatuur en kunst onthult hoe sterk prostitutie in het klassieke Athene op alle mogelijke manieren gendergebonden was. De publieke behandeling van prostituees ging niet alleen over seksualiteit, maar ook over het handhaven van culturele genderidealen.

Als onderzoeksonderwerpen begonnen seksualiteit en gender vanaf het einde van de negentiende eeuw academische belangstelling te trekken. Pas in de jaren zeventig ontwikkelden ze zich tot de historische vakgebieden die we nu kennen, met name na de publicatie van *Geschiedenis van de seksualiteit* (1978). Hierin betoogde de Franse filosoof Michel Foucault dat seksualiteit niet alleen een natuurlijk of biologisch gegeven is, maar eerder een sociaal construct dat gevormd wordt door discours, machtsverhoudingen en historische omstandigheden. Verwijzend naar wat hij de ‘repressiehypothese’ noemt, toont Foucault aan dat seksualiteit in de moderne samenleving niet wordt onderdrukt, maar juist wordt geproduceerd door verschillende discourses (medisch, juridisch, religieus, educatief) die erop gericht zijn seksualiteit te reguleren en te definiëren.¹

Dit door Foucault uiteengezette kader is fundamenteel geworden voor veel vakgebieden, zoals genderstudies, de geschiedenis van de seksualiteit en *queer theory*. Wanneer dit kader wordt toegepast op het klassieke Athene, wordt duidelijk dat seksueel gedrag en seksualiteit geen privéaangelegenheden waren, maar diep politiek en zeer openbaar. Seksualiteit was verweven met veel aspecten van het dagelijks leven, zoals burgerschap en sociale status. Voor mannelijke burgers kon het zijn van een *eromenos* (jongere en passieve seksuele partner) of prostituee sociale stigmatisering en uitsluiting van de politieke sfeer betekenen. Voor vrouwen was het tegenovergestelde het geval. Hoewel vrouwen in de klassieke Atheense samenleving over het algemeen een gemarginaliseerde positie toebedeeld kregen, konden de *heterai*-prostituees uit de hogere klasse zelfstandig geld verdienen, waardoor zij veel autonomie konden verwerven ten opzichte van hun leeftijdsgenoten.² Dit betekende niet dat prostitutie voor vrouwen zonder sociaal stigma was; het tegendeel is waar.

Zoals eerder vermeld betekende prostitutie voor zowel mannen als vrouwen het doorbreken van de genderverwachtingen. Daarnaast werden prostituees anders behandeld en beoordeeld op basis van hun gender. Een belangrijke kanttekening voor veel van de bronnen in dit artikel is dat ze niet proberen een gebeurtenis die heeft plaatsgevonden zo accuraat mogelijk te schetsen, maar een culturele weergave zijn van contemporaine visies op maatschappelijke vraagstukken (zoals de toneelstukken van Aristophanes en de socratische gesprekken van Xenophon). Dit maakt ze niet minder waardevol als bronnen, maar vraagt om een andere benadering.

Afbeelding 1: Hieron (pottenbakker), drinkschaal (*kylix*), ca. 490 v.Chr., terracotta. The Metropolitan Museum of Art, New York. 20.246

Het doel is hier om bestaande literatuur over zowel genderrollen in de oudheid als prostitutie in het klassieke Athene te bespreken en aan te vullen. Dit wordt gedaan door middel van een vergelijkende analyse van de behandeling en perceptie van mannelijke versus vrouwelijke prostituees. Hiervoor moeten eerst de “traditionele genderrollen” zoals die bestonden in het klassieke Athene worden uiteengezet, evenals de wijze waarop deze zich manifesteerden in de sociale sfeer.

Wie was een “goede vrouw”?

Wat betekende het om een “goede echtgenote” te zijn in klassiek Athene? Xenophon, een Atheense militair en filosoof, schreef in de vierde eeuw voor Christus de *Oeconomicus*. Het is een dialoog tussen Socrates (circa 470 v.Chr.-399 v.Chr.) en de rijke gentleman Ischomachus, waarin ze in een reeks gesprekken stilstaan bij huishoudelijk beheer, landbouw en de juiste wijze van leven. De dialoog is als bron relevant, aangezien er in de bron wordt gereflecteerd op de sociale en culturele normen met betrekking tot genderrollen. Zo antwoordt Ischomachus wanneer hem wordt gevraagd hoe hij zijn tijd doorbrengt: ‘Ik breng mijn tijd zeker niet binnenshuis door, want mijn vrouw is heel goed in staat het huishouden te beheren, zelfs in haar eentje.’³

Ischomachus zegt over zijn echtgenote dat van haar weinig kennis verwacht kon worden voorafgaand aan hun huwelijk, want ‘Zij had onder streng toezicht geleefd, waarbij zij zo weinig mogelijk zag, hoorde en sprak.’⁴ Onderwijs voor vrouwen was dus in alle waarschijnlijkheid geen prioriteit, maar een zekere mate van geletterdheid moet noodzakelijk zijn geweest. Een vrouw van de hogere klasse moest een schriftelijke inventaris bij kunnen houden, een overzicht van wat aan welke slaaf gegeven was, wat teruggebracht was, enzovoort.⁵ Het is belangrijk op te merken dat de vrouwen die waarschijnlijk voldoende geletterd waren om een groot huishouden te besturen,

vrouwen uit de hogere klasse waren, en dat geletterdheid een spectrum vormt. Wellicht waren zij geletterd genoeg om een inventaris op te stellen, maar niet om volledige boeken te lezen.

Het huis, de *oikos*, vormde het belangrijkste domein van vrouwen. Zoals Xenophon schrijft: ‘Aan de vrouw, omdat hij haar lichaam minder geschikt heeft gemaakt voor zulke inspanningen, heeft de god, zo neem ik aan, de taken binnenshuis toegewezen.’⁶ Een belangrijk uitgangspunt hier was dat het huis het centrum vormde van de eer en het intieme leven van een familie. Elke schending hiervan was ‘een aanval op de eer van de man en de kuisheid van de vrouw.’⁷ Toen de democratische waarde van vrijheid rond de vijfde eeuw voor Christus een belangrijk thema werd in de Atheense politieke debatten, betekende dit geen toename van vrijheid voor vrouwen. Het resultaat was tegenstrijdig: terwijl mannen het concept van vrijheid verkenden, werd de vrijheid van vrouwen juist verder ingeperkt.⁸ Deze verdere beperking leidde reactief tot de opkomst van hooggeplaatste prostituees: *hetairai*. Atheense vrouwen werden minder bereikbaar voor Atheense mannen, dus zochten zij het gezelschap van prostituees op.

Over wat het betekent een goede echtgenote te zijn, somt Xenophon verschillende plichten voor een vrouw op. Ischomachus’ vrouw wordt echter vooral geprezen om het gevoel van trots en verantwoordelijkheid dat zij toont bij het uitvoeren van deze plichten: ‘Het valt een goede vrouw van nature gemakkelijker om voor haar eigen kinderen te zorgen dan om hen te verwaarlozen; zo stel ik mij voor dat een goede vrouw het ook aangener vindst om haar eigen bezittingen te beheren dan om ze te verwaarlozen.’⁹ Een vrouw moest niet alleen een plichtsgetrouwe echtgenote zijn, ze moest ook welwillend gedaan worden.

Volgens David Cohen, de auteur van het artikel ‘Seclusion, status and the status of women in classical Athens,’ komt er verwarring voort uit de vertaling van een cultureel ideaal naar de sociale realiteit. Hij stelt dat vrouwen in het klassieke Athene wel degelijk over eigen publieke, sociale en economische sferen beschikten.¹⁰ Hij benoemt dat er veel vaasschilderingen zijn waarop vrouwen zich bij openbare fonteinen verzamelen.¹¹ In *De Acharniërs* (425 v.Chr.) van Aristophanes heeft de moeder van een personage een marktstal waar ze groenten verkoopt.¹² Ze verliet niet alleen regelmatig het huis, maar deed op deze manier ook mee aan de economie. Toestemming om naar de fontein te gaan om te praten kan echter nauwelijks worden beschouwd als een grote stap in de emancipatie van vrouwen. Zeker als we bedenken dat dit waarschijnlijk uitsluitend werd toegestaan omdat het onmogelijk was vrouwen ervan te weerhouden regelmatig water te halen, en niet omdat vrouwen een grotere mate van vrijheid werd gegund.

Een “goede” vrouw was aan huis gebonden: ze zorgde voor het huishouden, de slaven en de kinderen. Ze werd niet gezien of gehoord, tenzij daarom werd gevraagd, en diende evenmin de ruimtes te betreden die als “mannelijk” werden beschouwd.

De Atheense “gentleman”

Xenophon benoemt de rol van de man in het huwelijk als volgt: ‘Want hij [de god] heeft het lichaam en de geest van de man beter toegerust om kou en hitte, reizen en veldtochten te verdragen, en heeft hem daarom de taken buitenshuis toegewezen.’ Van een man werd verwacht dat hij overdag naar buiten ging en zorgde voor alles wat in het publieke domein moest worden geregeld. Hij vertegenwoordigde als enige de familie in het openbaar, terwijl de vrouw de eer en de onschendbaarheid van de familie waarborgde door thuis te blijven.

Dagelijks naar buiten gaan was niet alleen cultureel toegestaan, het was een sociale verplichting. ‘Mannen die overdag thuis blijven, worden als vrouwelijk beschouwd.’¹³ Dit is van belang, omdat het enerzijds laat zien dat “als een vrouw” worden beschouwd een negatieve lading droeg, en anderzijds dat mannen die niet pasten binnen het ideaal (zoals mannelijke prostituees) symbolisch werden gedegradeerd tot vrouw. Vergelijkbare beschuldigingen werden niet gemaakt tegen vrouwelijke prostituees, omdat “als een man” juist een positieve lading droeg.

Naast een goede echtgenoot moest een man ook een gentleman zijn. ‘Maar mijn ziel verlangde er zeer naar om iemand te ontmoeten die met die verheven naam “gentleman” wordt aangeduid, die zowel “mooi” als “goed” impliceert, om te overwegen wat hij deed om die benaming te verdienen.’¹⁴ Gentleman is een vertaling van het woord *kalos kagathos*, wat “goed” en “mooi” betekent.¹⁵ Er waren veel kwaliteiten vereist om een gentleman te zijn: passie voor werk, een levensdoel, eerlijkheid, een bescheiden levensstijl en ‘morele compleetheid’.¹⁶

Zoals later in Socrates’ gesprek met Ischomachus wordt aangetoond, speelden de wijze waarop een huishouden werd bestuurd en het gedrag van iemands echtgenote een grote rol in wat het betekende een gentleman te zijn. Van de vrouw werd verwacht dat zij het huishouden beheerde; het was echter de taak van de echtgenoot haar hierin te onderwijzen en, ook nadat deze “opleiding” was voltooid, het hoofd van het huishouden te blijven.¹⁷ Dominantie werd zowel binnens- als buitenshuis verwacht van mannen, maar mannelijke prostituees werden niet gezien als dominant of “moreel compleet”.

Het is duidelijk dat er aan mannen minder beperkingen werden opgelegd dan aan vrouwen. Toch bestond er ook voor mannen een duidelijk cultureel ideaal. Afwijking van dit ideaal was strafbaar, al was het niet wettelijk dan wel door publieke en goddelijke veroordeling. Voor mannen gold, net als voor vrouwen, dat prostitutie een afwijking van dit culturele ideaal betekende. Het verschil lag erin dat mannen die van het culturele ideaal afweken ter kritiek als vrouwelijk werden bestempeld,

"IEMAND KON OF EEN HETAIROS ZIJN, OF EEN RESPECTABEL BURGER, MAAR NOOIT ALLEBEI."

terwijl vrouwen die van het ideaal afweken niet mannelijk werden genoemd, maar eenvoudigweg als ‘slechte vrouwen’ werden gezien. Voor vrouwelijke prostituees was een dergelijke degradatie naar een als lager beschouwd gender niet mogelijk; zij werden daarom aangevallen op grond van immoraliteit. Desondanks kan worden betoogd dat vrouwelijke prostituees in zekere zin “mannelijker” waren, aangezien zij een grotere mate van financiële onafhankelijkheid bereikten dan hun vrouwelijke tijdgenoten en geen huwelijk nodig hadden om een huishouden te kunnen runnen.

Status, stigma en labels

Allereerst moet de term “prostituee” behandeld worden. Het woord is in de context van dit artikel een gebrekkige vertaling. In klassiek Athene waren er veel verschillende termen voor verschillende groepen sekswerkers. *Hetaira/hetairos* (*hetaira* voor vrouwen, *hetairos* voor mannen) waren hoogwaardige prostituees: vrije mensen die in ieder geval in theorie hun eigen klanten konden kiezen en ingehuurd werden voor gesprekken en seksuele diensten.¹⁸ Lagere en vaak tot slaaf gemaakte prostituees heetten *porne/pornos* (*porne* voor vrouwen, *pornos* voor mannen).¹⁹ *Orchestrises*

Afbeelding 2: Euainon (schilder), Attische drinkschaal, ca. 450 v.Chr.
Staatliche Museum zu Berlin, Berlin 31426

(ook vaak tot slaaf gemaakt) werden ingehuurd voor verleidelijke dansen, maar niet expliciet voor seksuele handelingen.²⁰

In publiekelijk geaccepteerde homoseksuele relaties in klassiek Athene was er een *erastes* (de oudere partner of 'liefhebber') en een *eromenos* (de jongere partner of 'geliefde').²¹ De term "pederastie" wordt vaak gebruikt ter aanduiding van deze relaties. Tegenwoordig verwijst pederastie naar een erotische relatie of seksueel contact tussen een volwassen man en een jongen, iets wat illegaal is en sterk wordt bekritiseerd. Wat betreft klassieke Atheense opvattingen over leeftijd en instemming gold dat, indien een erotische relatie plaatsvond met de instemming van de jongen (vaak tussen de twaalf en achttien jaar oud), deze ook met goedkeuring van de gemeenschap plaatsvond.²² In dit artikel wordt dan ook de term pederastie gebruikt om te verwijzen naar de relatie tussen een *eromenos* en een *erastes*, omdat het contextueel passend is.

Hoe relevant deze verschillende termen zijn, wordt volgens James Robson duidelijk wanneer we kijken naar wat zo'n label kon betekenen voor degene aan wie het werd toegewezen:

Indeed, by labelling a woman as a hetaira, an orator could tap into a rich vein of negative characteristics associated with such women, who are regularly presented in legal speeches as 'extravagant, promiscuous, available to anyone, requiring payment, excessive (...) scheming and arrogant'.²³

Een voorbeeld van een hetaira in politieke redevoeringen is Neaera in *Rede tegen Neaera* (ca. 340 v.Chr.), een redevoering die wordt toegeschreven aan Demosthenes, maar vrijwel zeker is geschreven door een man genaamd Apollodorus. De aanklacht tegen haar en haar echtgenoot Stephanus luidde dat zij samenwoonden (als getrouwd stel) terwijl zij een buitenlander was, wat volgens de wet illegaal zou zijn geweest.²⁴ Om dit te illustreren, vertelt Apollodorus haar hele levensverhaal. Hij vertelt vanaf haar opvoeding door een vrouw genaamd Nicarete in een bordeel in Korinthe, tot en met het moment dat zij een beroemdheidsstatus als prostituee vergaart.²⁵ Na te zijn weggelopen van de man die haar vrijheid had gekocht, ontmoette ze haar echtgenoot Stephanus.²⁶ In Athene zouden Neaera en Stephanus samen een chantagepraktijk hebben opgezet, waarbij ze beweerden dat elke man in haar bed zich schuldig had

gemaakt aan ontucht en vervolgens geld van hem eisten. Apollodorus geeft Neera de schuld van deze morele corruptie.²⁷

Een andere manier waarop prostituees werden geschetst was als manipulatief en onbetrouwbaar. Een cliché in komedies was dat een prostituee werd ingezet om een man af te leiden, zoals in Aristophanes' *Thesmophoriazusae* wanneer een orchestris als afleiding voor een bewaker gebruikt wordt.²⁸ Hetairai waren getekend door hun vrijheid. Na haar jeugd kon een hetaira vrij samenleven met een rijke Atheense man, zoals Neera deed. Dit was een aantrekkelijke optie voor Atheense burgers, omdat prostituees "echt gezelschap" konden zijn: hetairai waren niet gebonden aan de sociale regels die voor andere Atheense vrouwen golden. Hetairai waren om die reden ook vaak aanwezig op mannenfeesten: 'Neera joined the large company of men eating and drinking, just as a hetaira does.'²⁹

"PROSTITUTIE IN HET KLASSIEKE ATHENE WAS EEN INDUSTRIE DOOR MANNEN VOOR MANNEN."

Mannelijke prostitutie en eerverlies

Hoewel dit beeld minder vaak voorkwam in toneelstukken, was mannelijke prostitutie wel degelijk sterk aanwezig in politieke redevoeringen. Een wet sloot iedere Atheense man die als prostituee had gewerkt uit van deelname aan de politiek of het priesterschap.³⁰ Volgens Adriaan Lanni, de auteur van het artikel 'The expressive effect of Athenian prostitution laws', was deze wet enorm effectief in het veranderen van de Atheense waarden en normen door het stimuleren van een toenemend angstige houding tegenover pederastie.³¹

Tegen Timarchus is de enige bewaard gebleven rechtszaak waarin deze wet wordt ingeroepen. In die rechtszaak beschuldigde Aischines in een lange redevoering zijn politieke tegenstander Timarchus ervan een prostituee te zijn geweest.³² Deze strategie zou juist effectief zijn geweest vanwege de vage grens tussen het gedrag en de behandeling van een hetairo of hetaira door hun cliënten en die van een eromenos door zijn erastes: het ontvangen van geschenken en betalingen, de seksuele natuur van de relatie en het bieden van vermaak.

Het gebruik van deze wet om politieke tegenstanders te belasteren resulteerde in de zorg dat het zijn van een eromenos een teken was van een slecht karakter. Het toelaten van moreel corrupte individuen zou vervolgens corruptie binnen de regering veroorzaken. Uit deze wet blijkt duidelijk dat prostitutie als onverenigbaar met eer werd gezien: iemand kon of een hetairo zijn of een respectabele burger, maar nooit allebei. De praktijk nam af, omdat een verleden als eromenos iemands politieke carrière kon tegenhouden. Zelfs voor wie sowieso geen politieke ambities had, weerhield de oneer hen ervan aan pederastie deel te nemen.

Griekse komedies ridiculiseerden voornamelijk de onderdanige partner in de relatie, maar ook de dominante partner werd belachelijk gemaakt.³³ Aristophanes bespote hoe gemakkelijk een man gemanipuleerd kon worden door mannelijke prostituees: 'Deze Callias (...), rijk en losbandig, geruïneerd door prostituees en omringd door een gevolg van vleiers.'³⁴ Aristophanes benoemt in zijn toneelstuk *Batrachoi* het risico van werken in *oikemata* (individuele prostitutiekamers), waar mannen jongens tijdens seksuele handelingen van hun geld beroofden.³⁵ Dit

fenomeen komt ook terug in Aischines' redevoering, waarin hij de wees Diophantes noemt die de hulp van een magistraat inschakelde om het geld te krijgen dat een klant hem verschuldigd was.³⁶ In *Plutos* benadrukt Aristophanes de ongelijkheid en transactionele aard van prostitutie: wanneer de jonge mannelijke prostituee de oude vrouw niet meer nodig heeft, verlaat hij haar.³⁷

Een algemene afkeuring van pederastie schemert door in de toneelstukken van Aristophanes.³⁸ Dit zal zijn beeld van mannelijke prostituees waarschijnlijk nog verder hebben aangetast. In *Plutos* noemt Aristophanes zowel mannelijke als vrouwelijke "hoeren" hebzuchtig en egoïstisch, waarbij hij vooral de morele corruptie van de "jongens" benadrukt. Hij maakt een opvallend onderscheid tussen "eделе jongens" en "mannelijke hoeren".³⁹ Dit kan verwijzen naar een onderscheid tussen pederastie en prostitutie, waarbij pederastie publiekelijk meer geaccepteerd werd. Het kan ook duiden op het verschil tussen prostituees uit de hogere en lagere klassen. Voor vrouwen betekende het label hetaira of hetairos dat ze als arrogant en egoïstisch werden gezien, terwijl mannelijke hetairos van nature verdorven en te vrouwelijk werden gevonden.

Tussen symposia en bordelen

Het is belangrijk om op te merken dat vaasschilderingen niet als directe weergaven van de werkelijkheid kunnen worden gezien om gebeurtenissen op een bepaalde manier te bevestigen. Alles wat op vaasschilderingen wordt afgebeeld, is een artistieke keuze. Desondanks weerspiegelt kunst vaak de realiteit, en deze vaasschilderingen kunnen dienen als bewijs om te interpreteren hoe die realiteit mogelijk is geweest.

Het symposium was een veelzijdig evenement, waar discussies over filosofie en politiek, gebeden, vermaak door muziek en dans, en de inschakeling van prostituees samenkwamen.⁴⁰ Deze prostituees waren niet alleen hetairai, maar vaak ook "Dienaressen van de Muzen". Dit waren tot slaaf gemaakte fluitspelers, danseressen, zangeressen en harpisten die naast muzikaal en acrobatisch vermaak ook seksuele diensten verleenden (afb. 1).⁴¹

De bordelen waarin deze tot slaaf gemaakte prostituees werkten werden zeer indrukwekkend en mooi genoemd. Bijvoorbeeld in *Memorabilia*, waarin Xenophon

"EEN OPVALLEND ONDERSCHIED TUSSEN 'EDEL E JONGENS' EN 'MANNELIJKE HOEREN'"

verschillende dialogen van Socrates beschrijft en hem afschildert als een wijze en morele man. Socrates voert een gesprek met een prostituee genaamd Theodore: zichzelf wordt beschreven als adembenemend mooi, haar bordeel en kleding als weelderig.⁴² In de iconografie van bordeelscènes worden mensen zittend afgebeeld in plaats van liggend (afb. 2). Dit geldt voor zowel de klanten, als de prostituees en de bordeelmoeders.

In de vaasschilderingen van bordeelscènes ligt veel meer nadruk op het transactionele aspect van prostitutie dan op de seksuele en vermakelijke aspecten om de sfeer niet te verstoren, maar omdat het bordeel veel meer als een bedrijf functioneerde, was het daar wel acceptabel en verwacht om over betaling te onderhandelen.

Afbeelding 3: Skimros (schilder), Attische roodfigurige psykter, ca. 510 v.Chr.
The Getty

Een opvallend aspect van de iconografie van prostituees buiten het symposium is het ontbreken van naaktheid. Hoewel prostituees tijdens het symposium meestal naakt of schaars gekleed worden afgebeeld (afb. 1), zijn ze in bordelen volledig bedekt, soms in doorschijnende kleding. Carola Reinsberg, de auteur van *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe in Antiken Griechenland*, biedt een verklaring: kleding krijgt een erotische rol en wordt een voyeuristisch, bijna fetisjistisch symbool van de hetaira. Het uitkleden na de onderhandeling (vaak afgebeeld in bordeelscènes) wordt daardoor impliciet onderdeel van de provocerende werking van de schildering.⁴³ Het onvermogen om vrouwelijke prostituees te humaniseren versterkt het beeld dat prostitutie in het klassieke Athene een industrie was van mannen en voor mannen, ongeacht de autonomie die hetairai voor zichzelf verwierven, en ongeacht de rol van vrouwen als bordeelhoudsters. Prostitutie bleef een systeem waarin mannen vrouwen exploiteerden en objectificeerden, en zelfs in vaasschilderingen werden de harde realiteiten van vrouwelijke prostituees gebagatelliseerd om het genot van mannen tijdens het symposium te vergroten.⁴⁴

Ernomenos of hetairoi

Ook op het gebied van iconografie lopen we aan vervaagde grenzen en overlappingen tussen homoseksualiteit in de vorm van pederastie en prostitutie. In de meeste iconografische bronnen wordt de prostituee afgebeeld als jonger dan de klant, net zoals in een relatie tussen de erastes en eromenos. Het onderscheid tussen erastes en eromenos werd in de iconografie gemaakt door een significant hoogteverschil. Op een zesde-eeuwse *psykter* (wijnkoeler) van Smikros (afb. 3) zijn erastai en eromenoi afgebeeld. Hun leeftijdsverschil kan herkend worden door hoogteverschillen, baardgroei en kapsels (kort, krullend haar en het gebrek aan baardgroei duiden op jeugdigheid).⁴⁵ Het is belangrijk om te erkennen hoe moeilijk het was om een duidelijk onderscheid te maken tussen prostitutie en pederastie, aangezien dit toen al een contemporain debat was. Deze ambiguïteit vormt een essentieel deel van mannelijke prostitutie en de perceptie van mannelijke prostituees en eromenoi.

Hofmakerij vormde een belangrijk onderdeel van de relatie tussen een erastes en een eromenos: de erastes moest de eromenos voor zich zien te winnen. Dit aspect van de relatie lijkt te worden afgebeeld door het geven van geschenken (afb. 4).

Hooggeplaatste hetairoi noemden hun vergoeding eveneens geschenken. Het geven van kleine dieren zoals een haan of een haas leek het meest voor te komen. Dit kwam omdat een centraal idee van de pederastische relatie was dat de erastes de eromenos opleidde tot gentleman.⁴⁶ Geschenken zoals hanen en hazen waren niet alleen een educatieve manier voor jongeren om te bewegen, ze werden ook gebruikt bij de jacht. Deze geschenken moesten de eromenos de regels van de jacht door ervaring bijbrengen. Hanen waren ook nodig voor hanengevechten, een populair tijdverdrijf.⁴⁷

Het geven van geld was daarentegen problematischer. In zijn werk *Tegen Timarchus* is het belangrijkste bewijs dat Aischines aanvoert met betrekking tot Timarchus' prostitutie namelijk dat hij tijdens de relatie geld zou hebben aangenomen.⁴⁸ Het geschenk opende de deur voor latere politieke en maatschappelijke kritiek, aangezien de grens tussen pederastie en prostitutie volledig vervaagde door het geven van geldgeschenken. Op vaasschilderingen lijkt het geven van geld erop te wijzen dat de ontvanger een pornos was, niet een eromenos.⁴⁹ De geschenken van dieren, muziekinstrumenten (afb. 4) of andere objecten die symbool staan voor opvoeding, wijzen eerder op pederastie dan prostitutie. De grens is moeilijk te trekken, maar geld is ten opzichte van andere geschenken de meest duidelijke indicatie van prostitutie.

Het meest opvallende verschil tussen de iconografie van vrouwelijke en mannelijke prostitutie is het karakter van de illustraties. De illustraties met vrouwen lijken veel explicietere seksueel van aard te zijn (afb. 1) dan de illustraties rond pederastie en mannelijke prostitutie. De illustraties van mannen tonen over het algemeen hofmakerijscènes die minder expliciet zijn (afb. 4), en soms bijna onschuldig lijken. Hoewel er zeker ook explicietere illustraties in deze categorie zijn (afb. 3), lijken deze minder vaak voor te komen. De oorzaak hiervan kan zijn dat de relatie tussen een erastes en een eromenos publiekelijk meer werd gerespecteerd als een echte relatie met meer culturele functies dan alleen het seksuele aspect, terwijl de relatie tussen een aristocratische man en een hetaira uitsluitend als seksueel werd beschouwd.

Afbeelding 4: onbekende schilder. Griekse pelike, ca. 470 v.Chr. Nationalmuseet, Kopenhagen, AS-9073

Conclusie

Dit artikel toont aan dat prostitutie geen puur commerciële activiteit was, maar ingebed is in morele oordelen, politieke betekenis en culturele idealen. In de kern van de Atheense samenleving stonden rigide genderidealen. Van vrouwen werd verwacht dat ze zich beperkten tot de oikos, waar ze stilte, kuisheid en gehoorzaamheid belichaamden, terwijl van mannen werd verwacht dat ze zich publiekelijk als gentleman gedroegen. Prostitutie betekende voor beide geslachten een afwijking van deze idealen, maar de gevolgen van die afwijking werden bepaald door gender. Vrouwelijke prostituees verstoorde de idealen van huiselijkheid en seksuele exclusiviteit door het openbare leven te betreden en financiële onafhankelijkheid te verwerven, en werden daarom veroordeeld als immoreel en corrupt. Mannelijke prostituees daarentegen schonden de verwachtingen van mannelijke dominantie en burgerlijke deugdzzaamheid, en werden gestigmatiseerd als vrouwelijk en moreel corrupt. Hoewel beide groepen gemarginaliseerd waren, verschilde de aard van hun marginalisering fundamenteel.

Analyse van zowel het discours als de iconografie toont deze verschillen. Vrouwelijke prostituees werden consequent afgebeeld als expliciet geseksualiseerde objecten van mannelijke consumptie, met name in symposium- en bordeelscènes die de nadruk legden op erotiek en uitbuiting. Mannelijke prostituees daarentegen werden vaker geschetst met taalgebruik dat verband hield met hofmakerij en het geven van geschenken, wat de vage grens tussen pederastie en prostitutie weerspiegelde. Uiteindelijk laat dit artikel zien dat prostitutie in het klassieke Athene in alle opzichten sterk gendergebonden was: in de perceptie en behandeling, de praktijk en de betekenis ervan. Prostitutie onthult de klassieke Atheense idealen over publiek en privé, vrijheid, moraliteit, burgerschap, vrouwelijkheid en mannelijkheid.

Simone Zandink volgt de bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interessegebied is oudheidsgeschiedenis, met een focus op religie en sociale structuren. Met dank aan haar scriptiebegeleider, dr. Konstantin Klein.

Eindnoten

- 1 Michel Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, trans. Robert Hurley (New York 1978) 17-35.
- 2 James Robson, *Sex and Sexuality in Classical Athens* (Edinburg 2013) 79.
- 3 Xenophon, *Oeconomicus*, 7.3. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 4 Ibidem, 7.5. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 5 Ibidem, 9.10.
- 6 Xenophon, *Oeconomicus*, 7.23. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 7 David Cohen, 'Seclusion, Separation and the Status of Women in Classical Athens,' *Greece & Rome* 36:1 (1989) 3-15, aldaar 6. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 8 Marilyn Katz, 'Ideology and "the Status of Women" in Ancient Greece', *History and Feminist Theory* 31:4 (1992) 70-97, aldaar 72-73.
- 9 Stephen Eide and Keith Whitaker, 'A Philosopher and a Gentleman: Xenophon's *Oeconomicus*,' *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 24:2 (2016) 93-100, aldaar 93. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 10 Ibidem, 95-98.
- 11 Xenophon, *Oeconomicus*, 7-9.
- 12 Aristophanes, *Archanians*, 440-70.
- 13 Cohen, 'Seclusion, Separation and the Status,' 6. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 14 Xenophon, *Oeconomicus*, 6.14. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 15 Eide and Whitaker, 'A Philosopher and a Gentleman', 93.
- 16 Ibidem, 95-98.
- 17 Xenophon, *Oeconomicus*, 7-9.
- 18 Sarah Olsen, 'The Dancing Girls of Ancient Greece', *Clio. Women, Gender, History* 46 (2017), 20-41, aldaar 21.
- 19 Ibidem.
- 20 Ibidem, 21-22.

- 21 Robson, *Sex and Sexuality*, 38.
- 22 Sandra Boehringer, Stefano Caciagli, and Anne Stevens, 'The Age of Love', *Clio. Women, Gender, History* 42 (2015) 24-51, aldaar 30.
- 23 Robson, *Sex and Sexuality*, 79.
- 24 Demosthenes, *Against Neaera*, 16.
- 25 Ibidem, 24-26.
- 26 Ibidem, 29-39.
- 27 Ibidem, 41-42.
- 28 Aristophanes, *The Thesmophoriazusae*, 1160-1210.
- 29 Demosthenes, *Against Neaera*, 24.
- 30 Aeschines, *Against Timarchus*, 21.
- 31 Adriaan Lanni, 'The Expressive Effect of Athenian Prostitution Laws', *Classical Antiquity* 29:1 (2010) 45-67, aldaar 50-54.
- 32 Aeschines, *Against Timarchus*, 166-167.
- 33 Lanni, 'The Expressive Effect', 54-59.
- 34 Aristophanes, *Fragments*, 583. (Nederlandse vertaling door de redactie).
- 35 Robson, *Sex and Sexuality*, 83.
- 36 Aeschines, *Against Timarchus*, 158.
- 37 Ibidem, 84.
- 38 T.K. Hubbard, 'Popular Perception of Elite Homosexuality in Classical Athens', *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 6:1 (1998) 51.
- 39 Aristophanes, *Plutus*, 149-59.
- 40 Oswyn Murray, 'Symposium', in: Esther Eidinow, Simon Hornblower and Anthony Spawforth (eds.), *The Oxford Companion to Classical Civilization* (Oxford 2014) 762-763.
- 41 Marina Fischer, 'Ancient Greek Prostitutes and the Textile Industry in Attic Vase-Painting ca. 550-450 B.C.E.', *The Classical World* 106:2 (2013) 219-259, aldaar 221-222.
- 42 Xenophon, *Memorabilia*, 3.11.2-4.
- 43 Carola Reinsberg, *Ehe, Hetärenentum und Knabenliebe in antiken Griechenland* (München 1989) 128.
- 44 Madeline L. Beck, 'The Representation of Prostitutes in Ancient Greek Vase-Painting', *Proceedings of the National Conference On Undergraduate Research* (2016) 1846-1852, aldaar 1846.
- 45 Reinsberg, *Ehe, Hetärenentum und Knabenliebe*, 166.
- 46 Ibidem, 170.
- 47 Ibidem, 176.
- 48 Aeschines, *Against Timarchus*, 94-98.
- 49 Reinsberg, *Ehe, Hetärenentum und Knabenliebe*, 183-185.

BEMIDDELEN, BESTUREN, BEÏNVLOEDEN

MEMORIA ALS MACHTSLEGITIMERING IN HET BELEID VAN MATHILDE VAN ESSEN EN MATHILDE VAN QUEDLINBURG

Veerle Berends

Achter in de dom van Essen, in de noordelijke zijschepkapel, bevindt zich de ongetwijfeld grootste schat van de kerk: de Gouden Madonna (afb. 1). Menig aanschouwer vergaapt zich aan deze Madonna, bekend om haar priemende ogen en het kostbare bladgoud waarmee ze belegd is. Het is geen toeval dat dit beeld zich in deze kerk bevindt: het is vervaardigd tijdens het ambt van Mathilde van Essen (949-1011), abdis van de gelijknamige abdij.

Vrouwenabdijen zoals de rijksabdij van Essen waren tijdens de vroege middeleeuwen machtige centra, met name in Saksen.¹ Nog meer dan de Karolingers voor hen maakten de Ottonen tussen de tiende en elfde eeuw gebruik van deze gefinancierde instellingen om hun agendapunten te bewerkstelligen. Dit deden ze door familieleden op belangrijke functies te benoemen, zoals ook bij de abdijen van Essen en Quedlinburg zichtbaar is. Bij deze rijksinstellingen stonden Mathilde van Essen, de kleindochter van keizer Otto I (912-973), en Mathilde van Quedlinburg (955-999), de dochter van Otto I, als abdis aan het hoofd.

Ottoonse adellijke vrouwen zoals de Mathildes bevonden zich in een bijzonder klimaat. Vanwege het vroege overlijden van Otto II (955-983) en Otto III (980-1002) konden zij belangrijke machtsposities bekleden door als regentes of plaatsvervanger op te treden.² Ook werden ze veelvuldig aan het hoofd van religieuze instellingen geplaatst. Dit ontstond zo omdat *memoria* (nagedachtenis) een belangrijk onderdeel van de Ottoonse cultuur was. Het christendom speelde hierin een grote rol, omdat er in de monastieke instellingen voor zowel de overleden als levende familieleden van de Ottoonse dynastie werd gebeden. Door familieleden op belangrijke plekken te benoemen werd het gebed gegarandeerd. Abdijen waren door deze ontwikkeling een van de weinige plekken waar vrouwen aanzienlijke formele macht konden uitoefenen. De manier waarop de abdis hun positie invulden en de mate van macht die ze konden uitoefenen hingen af van hun positie binnen de familie: hoe dichter bij de keizerlijke kern, hoe meer macht. Deze trend is ook zichtbaar binnen de geschiedschrijving, waar historici vooral vrouwen hebben bestudeerd die het dichtst bij de keizer stonden, zoals Mathilde van Quedlinburg.³ Mathilde van Essen was als kleindochter van Otto I en zijn eerste vrouw Edith van Wessex (910-946) ook lid van de Ottoonse familie, maar bevond zich vanwege het tweede huwelijk van Otto I met

Afbeelding 1: De Gouden Madonna is tijdens het ambt van Mathilde van Essen vervaardigd en is momenteel onderdeel van de domschat van Essen.

Bron: Wikimedia Commons. Fotograaf: Tuxyso.

Adelheid van Bourgondië (931-999) in een zijtak van de dynastie.⁴ Toch was ook zij politiek actief.

In dit artikel vergelijk ik daarom het ambt van Mathilde van Essen met dat van haar tante Mathilde van Quedlinburg. Allereerst bestudeer ik oorkondes van de Mathildes, om vervolgens de positie van Mathilde van Essen als patroon van kunst en literatuur te analyseren aan de hand van twee processiekruizen en een kroniek. Door deze bronnen te bestuderen kunnen we zien hoe abdisen zoals Mathilde van Essen, ondanks hun grotere verwijdering van de keizerlijke machtskern, agency konden verkrijgen door memoria in te zetten.

Oorkonden als vorm van juridische macht

Zowel Mathilde van Essen als Mathilde van Quedlinburg hebben als abdis oorkonden (*diplomata*) op laten stellen. Dit waren officiële juridische akten die besluiten over onder andere grondschenkings, bevestigingen van eigendom en het stichten van kloosters vastlegden. Deze documenten werden niet zomaar uitgereikt; een ontvanger moest een belangrijk figuur zijn of iemand van stand kennen die toegang had tot de vorst.⁵ Het feit dat de abdisen deze documenten lieten opstellen toont hun geëngageerde karakter. Ze hielden zich niet alleen bezig met religieuze zaken binnen hun abdij, maar ook met politieke en juridische zaken die zich daarbuiten afspeelden.

Alhoewel de beide abdisen oorkonden lieten opstellen, is er een belangrijk statusverschil zichtbaar. Mathilde van Quedlinburg bevond zich immers dichter bij het Ottoonse machtscentrum dan Mathilde van Essen. Als dochter van Otto I kreeg Mathilde van Quedlinburg de abdij van Quedlinburg toebedeeld. Dit was de belangrijkste memoriaplek voor de Ottonen in de Saksische kern van hun rijk.

In deze abdij liggen zowel de heilige Mathilde van Ringelheim (c.895-968) als Hendrik de Vogelaar (c.876-936) begraven, de ouders van Otto I en stichters van de Ottoonse dynastie.⁶ Mathilde van Essen stond als kleindochter van Otto I verder van de machtskern af; zij kreeg daarom de abdij van Essen toebedeeld, een abdij aan de rand van het Ottoonse rijk buiten het Saksische hartland. Naast dat Essen zich op een grotere afstand bevond, zijn er destijds ook geen belangrijke Ottonen begraven, zoals in Quedlinburg het geval was. Hoewel Mathilde van Essen zich op deze minder centrale positie bevond, heeft ze op haar eigen manier invloed kunnen uitoefenen.

De verschillen in status zijn ook in de oorkonden zichtbaar. Er zijn meer oorkonden van Mathilde van Quedlinburg overgeleverd dan van Mathilde van Essen. Mathilde van Essen is in totaal bij zes oorkonden betrokken: ze komt vijf keer als ontvanger voor en één keer als bemiddelaar als het om een schenking van een landgoed aan haar abdij gaat. Mathilde van Quedlinburg wordt in dertien oorkonden genoemd: elf keer als ontvanger en twee keer als bemiddelaar. In alle gevallen gaat dit om zaken die de abdisen persoonlijk aangingen, zoals de overdracht van eigendommen of rechten aan de desbetreffende

"ALS ABDIS BESCHIKTE MATHILDE OVER VOLDOENDE KENNIS VAN DE RECHTEN VAN HAAR ABDIJ OM DEZE DOELGERICHT TE VERDEDIGEN EN UIT TE BREIDEN."

abdij. De directe toegang die Mathilde van Quedlinburg tot Otto II had, komt goed naar voren in een oorkonde uit 975. Hierin staat vermeld dat Otto het dorp Lübs schenkt aan het klooster van St. Johannes in Maagdenburg. Deze schenking is tot stand gekomen dankzij de bemiddeling van Mathilde van Quedlinburg:

Hoe onze zus Mathilde, die wij bijzonder liefhebben, onze genade heeft aangeroepen met het verzoek dat ten behoeve van enkele monniken in het klooster van Maagdenburg hun bezittingen, en wel op onze kosten, aanzienlijk zouden worden uitgebreid.⁷

Allereerst valt aan deze passage op dat Otto II Mathilde van Quedlinburg benoemt als zijn *zus*. Met *zus* wordt de verwantschapsnaam bedoeld en niet "zuster" zoals ook nonnen aangeduid kunnen worden. Deze formulering laat bij uitstek zien dat Otto hun familierelatie benadrukt, wat een zichtbare band creëert. Uit de passage blijkt bovendien dat Mathilde de keizer waarschijnlijk zelf heeft benaderd met haar verzoek: het woord *interpellavit* ("in de rede vallen" of "storen") dat gebruikt is om de interactie te beschrijven toont aan dat ze niet via een tussenpersoon handelde.⁸ Deze nabijheid en verbonden identiteit worden verder benadrukt doordat Otto spreekt over 'onze kosten'. Omdat Quedlinburg zo belangrijk was voor de Ottonen, ontving de abdij regelmatig giften. Deze giften waren afkomstig uit de Ottoonse schatkist, waar zowel Mathilde als Otto gebruik van maakten. Deze verbondenheid en hun gezamenlijke Ottoonse identiteit laten zien dat Mathilde van Quedlinburg haar familiale nabijheid als *zus* van de keizer op inventieve wijze wist te gebruiken om haar positie als abdis te versterken.

Waar Mathilde van Quedlinburg vooral bij giften aan andere personen is betrokken, gaan de oorkonden van Mathilde van Essen meer over de abdij en

haarzelf. In vijf van de zes gevallen is Mathilde van Essen de ontvanger van haar eigen verzoeken. Van deze vijf oorkonden gaan er in totaal vier over machtsbevestigingen die opgetekend zijn op drie verschillende momenten.⁹ De eerste oorkonde is opgesteld in 973 door Otto II na het overlijden van Otto I; de tweede oorkonde is opgesteld in 993 door Otto III na het overlijden van Otto II en de derde oorkonde is opgesteld in 1003 door Hendrik II na het overlijden van Otto III.¹⁰ Deze oorkonden richten zich voornamelijk op het (her)bevestigen en aanvullen van de rechten van de abdij van Essen.

De oorkonde uit 993 illustreert Mathildes politieke invloed goed. Hierin verzoekt Mathilde van Essen Otto III om een bevestiging van de koninklijke oorkonden van zijn voorgangers, waarin de rechten van de abdij van Essen worden erkend. Uit de tekst blijkt dat ze de eerdere oorkonden als bewijsstukken bij zich had op het moment dat de oorkonde werd opgesteld. Zo vermeldt de oorkonde van Otto II dat ‘onze dierbare nicht Mathilde, abdis van de eerbiedwaardige kerk van Essen, ons de voorschriften van onze voorgangers, namelijk de koningen en keizers, voorhield.’¹¹ Het feit dat Mathilde van Essen deze documenten meenam, wijst op een zorgvuldige archivering binnen de abdij en op het gebruik van deze stukken als juridische bewijslast. Tegelijkertijd illustreert dit haar actieve rol binnen een politieke context: als abdis beschikte Mathilde over voldoende kennis van de rechten van haar abdij om deze doelgericht te verdedigen en uit te breiden. In de oorkonde van Otto III worden de rechten bovendien niet enkel bevestigd, maar geheel herhaald. Dit gebeurde vermoedelijk met meerdere doeleinden: enerzijds vormde het overschrijven een belangrijke formele bevestiging van de rechten door de nieuwe vorst, wat de positie van Mathilde binnen de bestaande machtsstructuren legitimeerde. Anderzijds werd zo alle informatie in één document vastgelegd, waardoor Mathilde niet telkens terug hoefde te grijpen naar vorige oorkonden bij een eventueel conflict.

Memoria als vorm van machtslegitimatie

Net zoals bij Mathilde van Quedlinburg wordt in deze oorkonde gewezen op de familieband tussen de abdis en de keizer. Mathilde van Essen was de nicht van Otto III, een aspect dat van groot belang was in de context van memoria en dynastieke legitimatie.¹² Overledenen bleven na hun dood deel uitmaken van hun gemeenschap via gebeden en vernoemingen en door hen te herdenken konden de levende Ottonen zich via memoria aan hen verbinden.¹³ In de loop van de middeleeuwen verschoof de herinnering aan (overleden) familieleden van een grotendeels seculiere naar een religieus georiënteerde aangelegenheid, waarin religieuze instanties als bemiddelaar tussen deze wereld en het hiernamaals optraden. Memoria bleef echter in essentie een familieaangelegenheid.¹⁴ Abdijen als Quedlinburg en Essen vervulden een belangrijke rol als memoriacentrum voor de Ottoonse dynastie, omdat ze onder leiding van vrouwelijke familieleden stonden. Dit combineerde de seculiere (familie-) aangelegenheden met religieuze zaken, omdat er in de abdijen de hele dag voor het welzijn van de familie werd gebeden. Dit is weerspiegeld in de onderstaande passage waarin het vrije kiesrecht van de abdij wordt besproken:

Aan de eerbiedwaardige kloosterzusters die op de daarvoor aangewezen plaats, Essen geheten, dag en nacht de goddelijke lof verrichten ter verlossing van de zielen van onze verwanten en eveneens voor ons eigen heil, verlenen wij bij deze koninklijke schenking van ons gezag de gunst, het recht en de toestemming om, wanneer de dood de vorige abdis heeft weggenomen,

onder elkaar die abdis te kiezen die zij binnen hun gemeenschap waardig achten om deze eer te ontvangen.¹⁵

De nonnen worden in de oorkonde geprezen voor hun voortdurende gebeden voor zowel het zielenheil van Otto's voorouders als voor zijn eigen welzijn. Otto's prijzen van de nonnen dient hier als legitimering voor het kiesrecht van een abdis. Dit was voor zowel Mathilde van Essen als Otto III van groot belang: Essen lag immers buiten het Saksische kerngebied waar de Ottonen het machtigst waren. Voor het welzijn en de politieke stabiliteit van het Ottoonse rijk was het daarom belangrijk dat de rijksabdij zelf deze keuze kon maken, zodat de Ottoonse memoria behouden bleef. Op het moment dat niet de Ottonen of de abdij zelf maar een lokale bisschop een nieuwe (niet-Ottoonse) abdis aanwees, was het minder vanzelfsprekend dat er continu voor de Ottoonse memoria werd gebeden. Tenslotte onderstreept Otto in de oorkonde nogmaals dat hij de rechten van Essen opnieuw bevestigt, waarbij hij zich in de traditie van zijn voorouders plaatst.¹⁶

Door de nadruk op memoria in de gebeden voor de Ottoonse dynastie in deze oorkonden kon Mathilde van Essen net zoals Mathilde van Quedlinburg *agency* uitoefenen, ondanks haar grotere afstand tot het Ottoonse machtscentrum. Waar Mathilde van Quedlinburg haar familiebanden gebruikte om via persoonlijke verzoeken landgiften en privileges voor haar abdij te verkrijgen, handelde Mathilde van Essen minder aan het hof. Zij versterkte via machtsbevestigingen de positie van haar abdij en zichzelf. De oorkonden tonen aan dat ze zich actief inzette voor de bevestiging van de rechten van haar abdij. Alhoewel de afstand een obstakel was, wist Mathilde van Essen daaromheen te werken door een eigen strategie van herbevestigen te ontwikkelen. Toch greep ook zij terug op haar relationele band met de Ottonen, zoals in de oorkonde van Otto II zichtbaar is, waarin memoria een belangrijke rol speelt.

"DOOR EEN UITGEBREIDE KUNSTVERZAMELING AAN TE LEGGEN IN ESSEN KON MATHILDE HAAR ABDIJ EN ZICHZELF ONDERSCHIEDEN VAN ANDERE INSTELLINGEN."

Mathilde van Essen als patroon van kunst en literatuur

Memoria werd niet alleen bedreven in gebeden, maar werd ook zichtbaar afgebeeld in de kunsten. In tegenstelling tot Mathilde van Quedlinburg, die zich naast de juridische zaken vooral bezighield met de Ottoonse politiek, was Mathilde van Essen een actieve patroon van kunst en literatuur.¹⁷ Waar Quedlinburg aanzien kreeg door de graven van de Ottoonse stamouders, had Essen in eerste instantie geen soortgelijke "schat" om prestige aan te ontlenen. Door een uitgebreide kunstverzameling aan te leggen in Essen kon Mathilde haar abdij en zichzelf onderscheiden van andere instellingen. Kunstwerken zoals processiekruizen en gouden beelden gaven veel aanzien, wat Mathildes vastberadenheid toont om Essen qua prestige een rivaal te maken van de oudere abdijen van Quedlinburg en Gandersheim.¹⁸ In de vroege middeleeuwen was een kostbare verzameling van kunstwerken en relikwieën namelijk een teken van macht van een kerkelijke instelling.¹⁹

Tijdens haar ambt heeft Mathilde van Essen meerdere kunstwerken laten vervaardigen, zoals het Otto-Mathildekruis en de *Chronicon Æthelweardi*, een kroniek van de Angelsaksische geschiedschrijver Æthelweard (o. c. 998).²⁰ Door zich af te laten beelden kon Mathilde niet alleen de sociale status en welvarendheid van de abdij van Essen, maar ook van zichzelf benadrukken. Deze werken zijn zo bijzonder, omdat ze niet alleen getuigen van haar religieuze identiteit als abdis, maar ook van haar dynastieke identiteit als familielid van zowel de Ottonen via haar grootvader Otto I, als het huis Wessex via haar grootmoeder Edith.²¹

Het Otto-Mathildekruis

Het Otto-Mathildekruis is een goed voorbeeld van Mathildes dynastieke patronage, omdat zij zichzelf met haar broer Otto I van Zwaben op de donorplaat van het processiekruis heeft laten afbeelden. Processiekruizen waren op een staf bevestigd en werden gebruikt bij feestdagen, begrafenissen en andere belangrijke kerkelijke plechtigheden waar ze voor iedereen zichtbaar waren.²² Het Otto-Mathildekruis is het eerste kruis waarop Mathilde is afgebeeld en het heeft een sterk keizerlijk karakter. Bovendien verschilt het aanzienlijk van het tweede Mathildekruis waarop ze postuum

Afbeelding 2: Uitsnede van de donorplaat van het Otto-Mathildekruis met daarop Mathilde van Essen en haar broer Otto I van Zwaben. Bron: Wikimedia Commons.

is afgebeeld door de abdis Theophanu (c.997-1058).

Het Otto-Mathildekruis (afb. 2) is een *crux gemmata* (een met juwelen versierd kruis) en wordt tussen 973 en 982 gedateerd. Het is een beroemd voorbeeld van de Ottoonse edelsmeedkunst vanwege de hoge kwaliteit en de ongebruikelijke iconografie van het donorbeeld.²³ De donorplaat is zo opmerkelijk omdat zowel Mathilde van Essen als haar broer Otto I van Zwaben (954-982) zijn afgebeeld. Beide figuren houden samen een processiekruis vast waarboven hun namen staan: MATH/HILD/ABBA(tissa) en OTTO/DUX. Ook zijn ze gekleed in hoofse kleding.²⁴ Mathilde draagt een donkerpaars gewaad met daarop twee rode bloemen op een gele achtergrond en er valt een lange blauwturquoise sluier met een rode zoom over haar rug.²⁵ Otto draagt een korte roodomrande blauwturquoise tuniek met een broek van dezelfde kleur en een donkerpaarse mantel met een gele zoom en gele kruisvormige siermotieven.²⁶

Hun verbinding blijkt uit de gespiegelde kleuren in hun kleding: Mathilde draagt overwegend paars met blauwe accenten, terwijl Otto blauw met paarse accenten aanheeft. Naast de suggestie van verbondenheid hadden deze kleuren ook verschillende symbolische betekenissen. Paars was voorbehouden aan keizers en blauw had een bijzondere status door de associatie met koninklijke waardigheid en de maagd Maria.²⁷ Bovendien gold dat hoe dieper en intenser de kleur van de kleding, hoe duurder het materiaal doorgaans was, wat visueel het onderscheid tussen verschillende sociale lagen versterkte. Dat zowel Mathilde als Otto donkere, rijkversierde kleding dragen, toont hun hoge status. Door zich op deze wijze te presenteren tonen zij hun binding met de keizerlijke Ottoonse dynastie.

Naast de opvallende kleding is de manier waarop Mathilde en Otto zijn afgebeeld veelzeggend. Hun gezamenlijke aanwezigheid benadrukt niet alleen hun familiale band, maar ook de macht en prestige van hun adellijke afkomst.²⁸ Mathilde en Otto bekleden respectievelijk hoge geestelijke en seculiere posities, maar worden hier niet in functie afgebeeld.²⁹ Ze staan beiden op een verhoging, wat niet alleen hun hoge rang benadrukt, maar ook expliciet broer en zus als gelijkwaardige figuren presenteert. Mathilde wordt hier nadrukkelijk als lid van de Ottoonse dynastie afgebeeld: machtig, zelfbewust en op gelijke voet met haar broer. Haar kleding en houding onderstrepen haar keizerlijke status en niet haar religieuze rol als abdis. Deze voorstelling past bij een periode waarin de Ottoonse dynastie op het hoogtepunt van haar macht was.³⁰ De processiekruizen laten zien dat Mathilde hier goed van op de hoogte was en dat ze deze dynastieke statussymbolen kundig in haar kunstpatronage wist te verwerken.

Het tweede Mathildekruis

Dat de donorplaat van het Otto-Mathildekruis anders is dan andere processiekruizen valt meteen op in vergelijking met de tweede donorplaat (afb. 3). Waar de eerste donorplaat Mathilde als lid van de Ottoonse dynastie presenteert, is ze in de tweede plaat veel kleiner afgebeeld, geknield in een wit habijt. Dit was de kleding die werd voorgeschreven in de *institutio sanctimonialium*, een kerkelijk geschrift met regels over het leven van kanunnikessen.³¹ In plaats van een centraal onderwerp van de donorplaat te zijn, is Mathilde links onderaan afgebeeld, onderdanig aan Maria met het Christuskind op een troon. Haar positie in deze plaat is duidelijk die van een dienaar, wat past binnen de religieuze beeldtaal van andere eigentijdse christelijke werken zoals het Evangelie van Theophanu.³²

Mathildes aristocratische status is op deze plaat niet zichtbaar en ondergeschikt aan haar religieuze rol en het belang van het Christendom.³³

Deze contrasten tonen een duidelijke verschuiving in beeldstrategie: waar de eerste plaat dynastiek zelfbewustzijn uitbeeldt, vertelt de tweede plaat meer een verhaal van religieuze onderdanigheid. Dit past bij de veranderende politieke context waarin de Ottoonse dynastie haar centrale positie had verloren.³⁴ Het tweede Mathildekruis weerspiegelt een nieuwe, meer bescheiden religieuze donatie, waarin Mathilde niet langer als machtsfiguur maar als devote abdis wordt voorgesteld. Deze contrasterende beelden tonen aan dat Mathilde in haar tijd bewust haar keizerlijke status en Ottoonse macht liet uitdrukken, waarmee ze zichzelf op hetzelfde niveau plaatst als Mathilde van Quedlinburg, bij wie de keizerlijke status een groot onderdeel van haar identiteit was.

Afbeelding 3: Uitsnede van de donorplaat van het tweede Mathildekruis dat postuum vervaardigd is door Mathildes opvolger Theophanu met daarop Mathilde van Essen geknielend voor Jezus en Maria.
Bron: Wikimedia Commons. Foto: Abbatissa.

De Chronicon

Mathilde van Essen heeft zich niet alleen met de Ottoonse memoria beziggehouden, maar ook met die van haar Angelsaksische familie. Dit blijkt uit vier brieven die de Engelse geschiedschrijver Æthelweard (o. c. 998) aan haar heeft geschreven. Æthelweard noemt zichzelf de neef van Mathilde en schrijft haar aan als *consobrina*, een volle nicht – alhoewel uit onderzoek blijkt dat ze eerder verre familieleden zijn.³⁵ Deze brieven maken deel uit van een Latijnse vertaling van een Angelsaksische kroniek, de *Chronicon Æthelwardi*, die Mathilde bij hem heeft besteld.³⁶ Het werk gaat over de Angelsaksische geschiedenis en is genealogisch van aard. Æthelweard verwijst herhaaldelijk naar hun gemeenschappelijke familie en legt uit hoe ze beide afstammen van koning Æthelwulf, de vader van Alfred de Grote.³⁷ Ook beschrijft hij hoe haar Angelsaksische en Ottoonse families zijn samengekomen.³⁸

"MATHILDE WORDT NADRUKKELIJK ALS LID VAN DE OTTOONSE DYNASTIE AFGEBEELD: MACHTIG ZELFBEWUST EN OP GELIJKE VOET MET HAAR BROER."

Dat Mathilde van Essen zich tot haar Engelse familieleden wendde om een familiekroniek te bestellen is logisch, aangezien ze hiervoor in tegenstelling tot Mathilde van Quedlinburg niet in haar eigen abdij terecht kon. Op deze manier heeft Mathilde van Essen als opdrachtgever toch aan de Ottoonse historiografie kunnen bijdragen. De dynastieke lading van de kroniek wordt verder versterkt door het feit dat er een duidelijke parallel met Widukinds *Res gestae Saxonicae* (RGS) zichtbaar is. De RGS is een tiende-eeuwse kroniek die de geschiedenis van de Ottonen beschrijft en het is aannemelijk dat de abdij van Essen een kopie had.³⁹ De kroniek is in drie boeken verdeeld, die ieder een brief als voorstuk hebben die aan de destijds driejarige Mathilde van Quedlinburg zijn geschreven.⁴⁰ Net zoals de brieven van Widukind de hoofdstukintroducties vormen in zijn RGS, vormen de vier brieven die Æthelweard aan Mathilde heeft geschreven de introducties voor de vier boeken van de *Chronicon*.⁴¹ Deze hoofdstukken heeft Æthelweard zelf toegevoegd: ze ontbreken in de oorspronkelijke Angelsaksische versie.⁴² De RGS beschrijft Mathilde van Quedlinburg als de hoedster van de Ottoonse memoria. Door deze structuur over te nemen positioneert Mathilde van Essen zich als een soortgelijk figuur in een eigen context. Het bestellen van de kroniek in deze vorm, samen met de processiekruizen, illustreert Mathildes vastberadenheid om Essen te veranderen in een institutie die een rivaal zou zijn voor Gandersheim en Quedlinburg.⁴³

Conclusie

Net zoals de priemende ogen van de Gouden Madonna een opvallend onderdeel van het kunstwerk zijn, trekken ook de markante ogen van Mathilde van Essen op haar donorplaat meteen de aandacht. Deze nieuwsgierige ogen en haar opgestoken hand tonen een open houding die de aanschouwer uitnodigt om deel uit te maken van het verhaal dat zich op de plaat afspeelt. Alhoewel het Otto-Mathildekruis onderdeel is van een van de belangrijkste kerkelijke kunstcollecties van Duitsland, blijft

Mathilde van Essen een onderbelicht figuur in de Ottoonse geschiedenis. Zoals in de geschiedschrijving zichtbaar is, worden de Mathildes herhaaldelijk aangeduid met de woorden 'nicht' en 'zus'. Dit toont aan dat de abdisen tegenwoordig vooral bekend zijn vanwege hun band met de Ottoonse keizers. Zoals ook de historicus Karen Stöber laat zien, is dit bij veel historische vrouwen helaas nog steeds het geval.⁴⁴ Dit artikel heeft daarom geprobeerd om hier verandering in te brengen door te onderzoeken hoe Mathilde van Essen memoria gebruikte om macht uit te oefenen, en plaatst dit in context door haar te vergelijken met Mathilde van Quedlinburg. Door de abdisen centraal te zetten blijkt dat dat ze niet slechts een dochter, zus, nicht en tante waren, maar ook vrouwen die in hun eigen recht stonden.⁴⁵

De analyses van de oorkonden en kruizen laten zien dat de abdisen ieder een eigen strategie hanteerden. Mathilde van Quedlinburg genoot vanwege haar rechtstreekse toegang tot de keizer van veel legitimiteit en was in staat om haar machtsbasis steeds verder uit te bouwen. Mathilde van Essen beriep zich ook op haar Ottoonse familieband, maar koos vanwege haar grotere afstand tot de machtskern een andere weg. Door telkens na het overlijden van een vorst een oorkonde aan te vragen, liet ze de rechten van haar abdij keer op keer bevestigen. Dit versterkte de juridische positie van Essen en benadrukte Mathildes rol als beschermvrouwe van haar abdij. Deze stabiele basis stelde haar in staat om door middel van kunstpatronage haar autoriteit en dynastieke banden te benadrukken. De analyse van de kruizen laat zien dat Mathilde van Essen zelfs zoveel belang aan haar dynastieke status hechtte, dat deze voorrang kreeg op haar positie als abdis. Dankzij deze dubbele focus kon Mathilde van Essen zich door middel van haar patronage als een belangrijk dynastiek figuur presenteren, die niet alleen de Ottoonse maar ook de Angelsaksische memoria levend hield.

Mathilde van Essen kan zo binnen een bredere traditie geplaatst worden van middeleeuwse vorstinnen en adellijke vrouwen die als patroon van de kunsten hun macht en aanzien wisten te bevestigen en te vergroten. De latere gravin Maria van Champagne (1145-1198), bekend vanwege haar opdrachten aan Chrétien de Troyes, en ook Eleonora van Aquitanië (c.1122-1204) wisten dankzij patronage hun hoven net zoals Mathilde van Essen en haar abdij in belangrijke culturele en sociale centra te veranderen.⁴⁶ Dankzij hun kunstmecenaat konden zij een dominante rol spelen in het vormgeven van hun visie en identiteit.⁴⁷ Zoals ook Joan Kelly aantoonde, konden vrouwen zoals Mathilde van Essen en Maria de Champagne deze patronage alleen uitoefenen omdat ze een machtsbasis hadden, hetzij als abdis of gravin.⁴⁸ Deze posities garandeerden een mate van onafhankelijkheid en macht die ervoor zorgde dat ze belangrijke culturele rollen als patronen en beschermvrouwen op zich konden nemen. Mathildes kunstpatronage benadrukt dus expliciet de macht die ze kon uitoefenen. Door haar niet alleen als abdis maar ook als beschermvrouwe van Essen te zien, kunnen we haar prestaties niet alleen in een religieuze context bestuderen, maar haar ook zien als politiek betrokken vrouw die haar eigen keuzes kon maken.⁴⁹ Genoeg redenen om het Otto-Mathildekruis om te dopen tot het Mathilde-Ottokruis.

Veerle Berends studeert Geschiedenis en Engelse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit en de Universiteit Utrecht. Ze houdt zich voornamelijk met premoderne vrouwengeschiedenis bezig. Onder begeleiding van dr. Lenneke van Raaij schreef ze daarover haar bachelorscriptie.

Eindnoten

- 1 S. Greer, *Commemorating Power in Early Medieval Saxony. Writing and Rewriting the Past at Gandersheim and Quedlinburg* (Oxford 2021) 1.
- 2 Zoals Adelheid (931-999) die regentes was voor zowel haar zoon Otto II (955-983) en haar kleinzoon Otto III (980-1002) en Theophanu, die regentes was voor haar zoon Otto III tot haar overlijden in 991.
- 3 Vanaf de jaren '70 is de opkomst van vrouwen- en genderstudies zichtbaar. Waar de historiografie zich eerst vooral op mannen focuste, ontstond er nu meer ruimte om te kijken naar de vrouwen van de geschiedenis. Leidende publicaties binnen dit (Ottoonse) gebied zijn Justine Audebrand met haar artikel *Empresses and Abbesses* (2021) en Phyllis Jestice met haar boek *Imperial Ladies of the Ottonian Dynasty* (2018).
- 4 De vader van Mathilde van Essen, Liudolf van Zwaben (930-957) was de eerste erfgenaam van Otto I. Hij kwam in opstand tegen zijn vader nadat Otto I hertrouwde met Adelheid en zij een zoon (Otto II) had gebaard. Liudolf was bang om zijn positie als erfgenaam te verliezen, wat terecht bleek. Hij werd in 954 van zijn hertogdom ontheven. Na het overlijden van haar broer Otto I van Zwaben in 982 was Mathilde van Essen de enige overlevende van de lijn van Otto I en Edith.
- 5 L. Wangerin, *Kingship and Justice in the Ottonian Empire* (Ann Harbor MI, 2019) 36; J.W. Bernhardt, *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany, c.936-1075* (Cambridge 2002) 45-46.
- 6 Mathilde van Ringelheim heeft voordien de abdij van Quedlinburg opgericht.
- 7 Vrije vertaling van 'qualiter soror nostra Maghilda nobis unice dilecta pro quorundam monachorum in Monasterio Magadaburg (...) rebus sumptu nostro nimirum augendis nostrum interpellavit clementiam' uit: *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Erster Theil: die Urkunden Otto Des II.* (Hannover 1888) nr. 115 (voortaan afgekort als DOII 115).
- 8 H. Pinkster ed., *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Amsterdam 2009) 548.
- 9 *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, dritter Band: die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (Hannover 1900-1903) nr. 39a (wordt in het vervolg afgekort als DHII 39a); *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, dritter Band: die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (Hannover 1900-1903) nr. 39b (wordt in het vervolg afgekort als DHII 39b); de vierde en laatste oorkonde (DHII 39b) is een kopie van de originele oorkonde (DHII 39a).
- 10 *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Erster Theil: die Urkunden Otto Des II.* (Hannover 1888) nr. 49 (wordt in het vervolg afgekort als DOII 49); *Monumenta Germaniae Historica: die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser, Zweiten Bandes Zweiter Theil: die Urkunden Otto Des III..* (Hannover 1893) nr. 114 (wordt in het vervolg afgekort als DOII 114); DHII 39a.
- 11 Vrije vertaling van 'Qualiter cara neptis nostra Mathihilt Astnidensis ecclesiae venerabilis abbatissa nostris obtutibus monstravit praecepto predecessorum nostrorum, regum videlicet et imperatorum' uit: DOIII 114.
- 12 Mathilde van Essen en Otto III zijn beide kleinkinderen van Otto I, maar op verschillende huwelijken. Mathilde van Essen is de kleindochter van Edith van Wessex, de eerste vrouw van Otto I en Otto III is de kleinzoon van Adelheid van Bourgondië, de tweede vrouw van Otto I.
- 13 Medieval Memoria Online, 1.2. Commemoration and Identity, <https://memo.sites.uu.nl/o-what-is-memo-2/1-the-commemoration-of-the-dead-in-the-middle-ages/1-2-commemoration-and-identity/>, geraadpleegd op 21 februari 2026.
- 14 M. Innes, 'Keeping it in the Family: Women and Aristocratic Memory, 700-1200' in Elisabeth van Houts ed., *Medieval Memories. Men, Women and the Past, 700-1300* (Essex 2001) 17-35, aldaar 26.
- 15 Vrije vertaling van 'Reverendis sanctimonialibus divinas laudes in prescripto loco Astnide vocato die nocteque agentibus pro redemptione animarum parentum nostrorum, simul quoque pro nostra salute hoc nostre auctoritatis regio donativo eligende inter se abbatissae quam dignam ad hunc honorem accipiendum in sua congregatione previderint, dum mors priorem praecoccupavit, munus gratiam et licentiam concedimus uit: DOIII 114.
- 16 'Cum hoc nostrae dominationis praecepto iuxta morem antecessorum nostrorum noviter confirmamus': DOIII 114.
- 17 Mathilde van Quedlinburg heeft zich veelvuldig met politiek beziggehouden. Ze maakte bijvoorbeeld deel uit van de onderhandelingen die gevoerd werden met Hendrik II van Beieren na een door hem gepoogde staats greep over de troon van Otto III. Ook steunde ze haar schoonzus Theophanu in haar conflict met hun moeder Adelheid. Tenslotte heeft ze tussen 997 en 999 het regentschap over Duitsland op zich genomen, vanwege het verblijf van Otto III in Italië: Matilda, abbess of Quedlinburg; <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/11.html>, geraadpleegd op 18 april 2025.
- 18 E. van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 61.
- 19 S. Greer, *Gandersheim and Quedlinburg, c.852-1024: the Development of Royal Female Monasteries in Saxony* (proefschrift, Universiteit van St. Andrews 2017) 137.
- 20 Andere donaties van Mathilde die in dit hoofdstuk vanwege de afbakening helaas niet behandeld kunnen worden zijn nog meer processiekruizen, de Gouden Madonna, de verloren Marsusschrein, een zevenarmige kroonluchter en mogelijk het westelijke gebouw van de Kathedraal van Essen. Het Marusschrijn en het tweede Mathildekruis en het westelijke gebouw zijn onder Mathilde gestart, maar onder haar opvolger Theophanu voltooid. Een interessant detail is dat er geen kunstdonaties van Mathilde van Essen in de tijd van Hendrik II te vinden zijn: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 54, 55.
- 21 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 55, 57.
- 22 Alhoewel het de vraag is hoe goed omstanders de details van het kruis tijdens een processie konden zien, aangezien de donorplaat slechts enkele centimeters groot is.
- 23 Het Otto-Mathildekruis is het oudste Ottoonse processiekruis in de Essener domschat: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 51, 58.

- 24 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 51, 68.
- 25 Ibidem, 59.
- 26 Ibidem.
- 27 Deze kleuren hadden verschillende symbolische betekenissen. In de klassieke oudheid was de kostbare paarse kleur, gewonnen uit de zeeslak *hexaplex trunculus*, voorbehouden aan keizers. Deze keizerlijke connotatie bleef behouden in de middeleeuwen, waar paars symbool stond voor (keizerlijke) macht, rijkdom en royalty. Blauw kreeg eveneens een bijzondere status: het werd geassocieerd met koninklijke waardigheid, maar ook met de maagd Maria wat de kleur een spirituele dimensie gaf.: L. Monnas, 'Some Medieval Colour Terms for Textiles', in: Robin Netherton en Gale R. Owen-Crocker eds., *Medieval Clothing and Textiles 10* (Martlesham 2014) 25-57, aldaar 31, 48.
- 28 De kunstvoorwerpen die Mathilde als patroon bestelde, zoals het Otto-Mathildekruis, zijn waarschijnlijk voor een deel met het geld en de bezittingen van de Zwabische lijn gefinancierd: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 55.
- 29 Otto mist zijn insignes zoals een zwaard of lans en Mathilde draagt, zoals besproken, geen abdissenkleding.
- 30 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 63.
- 31 Martina Giese (ed.), *Die Annales Quedlinburgenses*, 460.
- 32 Dit verluichte manuscript bevindt zich net zoals de kruizen in de schatkamer van de kathedraal van Essen.
- 33 Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 62.
- 34 Beuckers leest dit kruis als een commentaar op de eerste donorplaat van Mathilde. Volgens hem had de eerste plaat eigenaardigheden die niet overdraagbaar werden geacht vanuit de context waarin het tweede kruis is gemaakt, na het einde van de Ottoonse dynastie: Beuckers, 'Das Otto-Mathilden-Kreuz im Essener Münsterschatz, Überlegungen zu Charakter und Funktion des Stifterbildes', 62.
- 35 'Perpetuum patricius consul Fabius quaestor Ethelwerdus Mahtildi consobrinae optat in Christo': A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025; 'Consobrina', Pinkster, *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 217; volgens van Houts zijn Mathilde en Æthelweard mogelijk verbonden via een broer van Alfred de Grote (c. 849-899), Æthelred I (845/848-871), alhoewel er in Van Houts' kaart drie generaties tussen Æthelweard en Æthelred missen. Alfred de Grote is de betovergroot vader van Mathilde: Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 56; Innes, 'Keeping it in the family: women and aristocratic memory, 700-1200', 17.
- 36 Matilda, abbess of Essen, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/10.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025. Mathilde heeft deze kroniek in het Latijn besteld, aangezien ze geen Oudengels kon lezen. Æthelweard was daarentegen weer beter in Oudengels dan Latijn, wat af te lezen is uit zijn schrijfstijl, die als pretentieux wordt gezien: Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 60, 62.
- 37 'Scilicet Aelfred rex Athulfi regis filius, ex quo nos originem trahimus; (...) ex quibus ego de Etheredo rege, et tu de Aelfredo rege progeniti videmur, filius supradicti regis Athulfi.'; 'De notitia equidem communis prosapiae, generis quoque et migratione', 'Ergo prosapiam de moderna et de iteratione propinquitatis nostrae in praesenti epistola sine nexilitate exorno': A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025; Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 60, 63.
- 38 'Alias vero duas Aedestanus rex tali ratione misit ad Odonem, ut quae ab eis placuisset sibi in matrimonium elegendis; cui visa melior Eadgyde, ex qua tu principium tenes nativitatis.' A Letter from Æthelweard, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23739.html>, geraadpleegd op 6 juni 2025.
- 39 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 62.
- 40 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 65; Widukind hoopte dat ze haar invloed aan het hof zou aanwenden ten gunste van de monniken van zijn gemeenschap: Thietmar van Merseburg, *Chronicon Thietmari*, 43; A Letter from Widukind, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/11.html>, geraadpleegd op 14 juni 2025; A Letter from Widukind, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/letter/23745.html>, geraadpleegd op 14 juni 2025.
- 41 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 64; Matilda, Abbess of Essen, <https://epistolae.ctl.columbia.edu/woman/10.html>, geraadpleegd op 4 juni 2025.
- 42 Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages: the Case of Abbess Matilda of Essen and Aethelweard', 64.
- 43 Ibidem, 61.
- 44 K. Stöber, 'Female Patrons of Late Medieval English Monasteries', *Medieval Prosopography* 31 (2016): 115-136, aldaar 117.
- 45 J. Kelly-Gadol, 'Did Women Have a Renaissance?' in: Renate Bridenthal en Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible, Women in European History* (Boston MA 1987) 174-201, aldaar 182.
- 46 Kelly-Gadol, 'Did Women Have a Renaissance?', 184.
- 47 Ibidem.
- 48 Ibidem.
- 49 Ibidem, 117.

‘IK VRAAG OM MIJN RECHT!’

HOE DE ZUIDERZEESTEUNWET LEIDDE TOT SPANNINGEN ROND DE BROEKERHAVEN

Rik Peters

De Zuiderzeesteunwet werd in 1925 ingesteld om de mensen die door de afsluiting van de Zuiderzee hun traditionele bron van inkomen verloren, zo goed mogelijk te ondersteunen bij het opbouwen van een nieuw bestaan. Ondanks de sociale insteek van de wet leidde deze tot veel onvrede en frustratie onder de steunaanvragers. Op basis van de steundossiers van één visserijgemeenschap, die rond de West-Friese Broekerhaven, toont dit artikel aan hoe de Zuiderzeesteunwet op lokaal niveau werd toegepast en waarom deze in de praktijk misliep.

Tegenwoordig is de Afsluitdijk niet meer weg te denken uit ons land. Het indrukwekkende werk is maar liefst 32 kilometer lang en transformeerde het landschap voorgoed: de woeste Zuiderzee werd omgevormd tot enerzijds het strakke Flevoland, de grootste polder van de wereld, en anderzijds het kalme IJsselmeer. De afsluiting van de zee zorgde voor een betere bescherming tegen het water en maakte het mogelijk om nieuwe, vruchtbare landbouwgrond te creëren. Desalniettemin kende het project voor de havenplaatsen rond de Zuiderzee rampzalige gevolgen. Al eeuwenlang was de visrijke binnenzee een belangrijke bron van inkomen voor de omringende visserijgemeenschappen. Zo voorzag de Zuiderzeevervisserij voor de afsluiting in 1932 nog zo'n 2.000 tot 2.500 gezinnen van hun levensonderhoud.¹ De voltooiing van de Afsluitdijk betekende het definitieve einde van de bruisende vissershavens en de oude visserijcultuur.

Dat een afsluiting en gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee fatale gevolgen zou hebben voor de visserij en haar vele nevenbedrijven, was ook bekend in Den Haag. Om de gedupeerden en hun gezinnen perspectief te bieden, stelde de overheid daarom in 1925 een nieuwe wet in: de Zuiderzeesteunwet. Met deze wet kreeg iedereen die zijn hoofdkomen verwierf dankzij de Zuiderzee, hulp om zo snel mogelijk een nieuw bestaan op te bouwen. Toch kent de Zuiderzeesteunwet, met haar sociale opzet, geen goede reputatie. Historici wijzen vooral op de bureaucratische uitvoering ervan, die grote spanningen veroorzaakte tussen overheid en burger.² Daarnaast bestaat er onder de betrokkenen nog altijd veel wrok over de manier waarop zij en hun lotgenoten destijds zijn behandeld.³ Dit artikel onderzoekt, middels een casestudy naar de West-Friese Broekerhaven, de toepassing van de Zuiderzeesteunwet op lokaal niveau. Daarbij is er bijzondere aandacht voor de ervaringen van de gedupeerden, zoals deze naar voren komen in de 27 persoonlijke steundossiers afkomstig uit deze gemeenschap.

Ook vandaag de dag roept de behandeling van burgers die worden geraakt door ingrijpend overheidsbeleid veel discussie op. Een sprekend voorbeeld hiervan is

de stikstofproblematiek en de uitkoopregelingen voor Nederlandse boeren. Wanneer individuen moeten wijken voor het algemeen belang, ontstaan vaak situaties waarin de gedupeerden zich onvoldoende gehoord, begrepen en erkend voelen. Door de Zuiderzeesteunwet en de ervaringen van visserijgemeenschappen centraal te stellen, biedt dit artikel een historisch perspectief dat kan bijdragen aan het begrijpen van én het omgaan met vergelijkbare spanningen in het heden.

In het vervolg van dit artikel wordt allereerst stilgestaan bij de introductie en het ontwerp van de Zuiderzeesteunwet. Vervolgens wordt ingegaan op de wijze waarop deze wet rond de Broekerhaven werd toegepast, waarna de ervaringen van de steunaanvragers worden belicht. Het geheel wordt afgesloten met een koppeling naar het heden en een bespreking van de relevantie voor huidig beleid.

De Zuiderzeesteunwet: motieven, ontwerp en uitvoering

De Zuiderzee en haar afsluiting

Botters, kwakken, schokkers, aken en pleiten: het is slechts een greep uit de grote verscheidenheid aan scheepstypen die voor het beoefenen van de Zuiderzeevisserij werden gebruikt. Rond 1900, toen deze visserij haar hoogtepunt bereikte, voeren naar schatting zo'n 3.000 vissersschepen op de Zuiderzee.⁴ Het visrijke water leende zich er uitstekend voor: zo'n 24 vissoorten en diverse schaal- en schelpdieren werden er regelmatig aangetroffen.⁵ Met name ansjovis, haring, bot, aal en spiering werden in grote hoeveelheden gevangen en vormden zo een belangrijke bron van inkomen voor

"DE OVERHEID WILDE MET DE ZUIDERZEEESTEUNWET VOORAL DAT DE GEDUPEERDEN UITEINDELIJK OP EIGEN BENEN Zouden KOMEN TE STAAN MIDDELS NIEUWE BEDRIJFVIGHEID."

duizenden gezinnen langs de kust. Bovendien bood de visserij werk aan een groot aantal aanverwante beroepen en ambachten, waaronder scheepsbouwers, visventers, masten- en zeilmakers, nettenboeters en touwslagers.

Ondanks de inkomsten die de Zuiderzee genereerde, kende het leven rondom het water ook een keerzijde. De binnenzee was onstuimig en onberekenbaar en leidde regelmatig tot overstromingen. Om kustgebieden te beschermen en nieuwe, vruchtbare landbouwgrond te winnen, ontwierp Cornelis Lely samen met zijn *Zuiderzeevereeniging* aan het einde van de negentiende eeuw het plan voor de Afsluitdijk. Zijn ideeën, aanvankelijk ontvangen met terughoudendheid, kregen na de watersnoodramp van 1916 – waarbij door een stormvloed op verschillende plaatsen rond de Zuiderzee de dijken doorbraken en 51 mensen omkwamen – en de voedseltekorten tijdens de Eerste Wereldoorlog brede steun. Wat ooit als onhaalbaar gold, werd vanaf toen als noodzakelijk gezien. Op 14 juni 1918 werd de Zuiderzeewet aangenomen en kon het project officieel van start gaan.⁶

Dat de afsluiting van de Zuiderzee fatale gevolgen zou hebben voor de Zuiderzeevisserij en haar aanverwante ondernemingen was bekend. Door de afsluiting zou het zoute water geleidelijk zoet worden en de visstand drastisch veranderen. Deze conclusie werd in 1894 getrokken door een Staatscommissie, die onder het eerste ministerschap van Lely werd ingesteld om zijn oorspronkelijke plannen te beoordelen.⁷ Toen Lely jaren later, inmiddels met succes, zijn wetsontwerp indiende,

Afbeelding 1: De Buitenhaven van de Broekerhaven, rond het jaar 1900. Op de foto zijn vissersboten en enkele vissers te zien (namen onbekend). Links bevindt zich de scheepswerf van Simon Jordens en zijn zoon Gerbrand. Bron: Beeldbank Westfries Archief, 0354-06 6228. 'Broekerhaven, Buitenhaven', door A. Egmond.

hield hij rekening met de bevindingen van deze commissie. Zo luidt artikel 3 in de Zuiderzeewet:

Bij de wet worden geregeld en vastgesteld de maatregelen ter tegemoetkoming aan de Zuiderzeevisschersbevolking en andere personen, wegens de schade, welke de afsluiting hun mocht berokkenen.⁸

De precieze invulling van de schaderegeling wordt pas enkele jaren later bekend, wanneer de Zuiderzeesteunwet in 1925 wordt gepresenteerd en aangenomen.⁹

Het ontwerp van de Zuiderzeesteunwet

Met de Zuiderzeesteunwet had de overheid een duidelijk doel voor ogen: mensen die hun baan en inkomen verloren ten gevolge van de afsluiting moesten zo snel mogelijk een nieuw bestaan kunnen opbouwen. In aanmerking voor een tegemoetkoming kwamen de zogeheten “belanghebbenden”: iedereen die op 25 juli 1918 zijn hoofdmiddel van bestaan had gevonden in de Zuiderzeevervisserij of in een bedrijf dat gegrond was op de visserij op de Zuiderzee. Zo worden er naast de vissers ook 25 andere beroepsgroepen genoemd in de wet, uiteenlopend van scheepsbouwers, masten- en zeilmakers, tot taanders, mandenmakers en visrokers. Daarnaast was er ook ruimte voor minder voor de hand liggende beroepen, zoals smid, loodgieter en eendenhouder.¹⁰ Een belangrijke voorwaarde was wel dat belanghebbenden zelf moesten aantonen dat zij hun hoofdmiddel van bestaan, ten minste vijftig procent van hun inkomen, uit dit bedrijf haalden.¹¹

De overheid wilde met de Zuiderzeesteunwet vooral dat de gedupeerden uiteindelijk op eigen benen zouden komen te staan middels nieuwe bedrijvigheid. Vanuit deze gedachte stimuleerde zij hen om een opleiding te volgen en zich te laten omscholen. De opleidingskosten werden, afhankelijk van de persoonlijke situatie, geheel of gedeeltelijk vergoed, en met geld uit de Zuiderzeesteunwet verzezen ambachtsscholen in Edam, Urk, Harderwijk en Lemmer.¹² Voor hen die niet de schoolbanken in wilden, was er ondersteuning bij het verkrijgen van ander werk. Zo werden er voorlichtingen over beroepskeuze gegeven en schreef de plaatselijke afdeling aanbevelingsbrieven voor potentiële werkgevers. Ook voor de jongere generatie zag de overheid hier het nut van in: alle kinderen van belanghebbenden hadden eveneens recht op deze twee steunvormen.¹³ Uit jaarcijfers en toekenningen blijkt dat aanvragen voor scholing en werkbemiddeling de meeste kans maakten om te worden goedgekeurd.¹⁴

Daarnaast bood de wet kredietmogelijkheden voor het aanpassen, verplaatsen of starten van een bedrijf, mits belanghebbenden hun plannen overtuigend konden onderbouwen. Voor een deel van de vissers zag de overheid bovendien perspectief in de visserij op het zoete IJsselmeer, waarvoor kosteloos vergunningen konden worden verstrekt, zij het in beperkte aantallen om overbevissing te voorkomen. Als vangnet fungeerde een tijdelijk geldelijke uitkering voor wie via de andere maatregelen niet in het eigen levensonderhoud kon voorzien. Voor de overheid bleef dit de minst gewenste optie, omdat het de afhankelijkheid van de staat vergrootte. Daarom werd de duur van de uitkering begrensd: personen tussen 18 en 25 jaar konden maximaal drie jaar steun ontvangen, voor mensen tussen 25 en 35 jaar was dat vijf jaar. Bij personen ouder dan 35 jaar werd elk geval individueel beoordeeld.¹⁵

De Zuiderzeesteunwet in de praktijk

Hoewel de Zuiderzeesteunwet al in 1925 werd aangenomen, trad zij pas eind 1927, na een periode van voorbereiding, in werking. Vanaf dat moment konden gedupeerden die de volledige afsluiting voor wilden zijn, een steunaanvraag indienen en zich heroriënteren. Aanvankelijk berustte de uitvoering bij de zogeheten Generale Commissie, maar na aanhoudende kritiek op haar trage functioneren werd deze rol in 1932 overgenomen door de professioneler opgezette Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet. Vanaf dat moment was deze rijksdienst verantwoordelijk voor de beoordeling van aanvragen, de toekenning van steun en de behandeling van bezwaren.¹⁶ Daarbij werd nauw samengewerkt met lokale controleurs en burgemeesters, die gegevens verifieerden en advies uitbrachten over individuele situaties.¹⁷

Het doen van een steunaanvraag bleek voor veel gedupeerden, vaak met een beperkte scholing, een grote uitdaging. Middels een complexe procedure moesten zij hun situatie uitgebreid toelichten en aangeven welke steunvorm zij wensten. Al gauw ontstond er kritiek op het feit dat de bewijslast bij hen lag, en leidde het gebrek aan transparantie en verantwoording bij de genomen besluiten tot onbegrip en radeloosheid.¹⁸ Daarnaast ontstond er ernstige onvrede over het ontbreken van vergoedingen voor waardeloos geworden materiaal en gebouwen.¹⁹ Deze spanningen resulteerden in 1931 in een grootschalige demonstratie in Den Haag, die gedeeltelijk succes had: dat jaar werd een tegemoetkoming wegens waardevermindering aan de wet toegevoegd.²⁰

Na de voltooiing van de Afsluitdijk vonden er geen grootschalige protesten meer plaats. Men beseftte dat het ambitieuze plan definitief was gerealiseerd en dat

aanpassing onvermijdelijk was. In de periode direct na de afsluiting zien we een piek in het aantal steunaanvragen en -toekenningen.²¹ De Rijksdienst bleef nog lange tijd actief. In totaal behandelde de dienst in 44 jaar tijd 13.786 steunaanvragen, waarna hij in 1976 werd opgeheven.²²

De Zuiderzeesteunwet werd in 1925 in het leven geroepen om de gedupeerden van de Zuiderzee-afsluiting zo snel mogelijk een bestaan te laten opbouwen. De doelgroep was divers en omvatte niet alleen vissers, maar ook vele beroepen die nauw verbonden waren met de visserijsector. Met verschillende steunvormen werd gepoogd hen zowel financieel als praktisch te ondersteunen. In de praktijk bleek de steunwet echter te complex en veroorzaakte deze veel onvrede onder de gedupeerden. In het volgende gedeelte zal ik één visserijgemeenschap uitlichten, die rond de Broekerhaven, en in kaart brengen hoe de Zuiderzeesteunwet hier werd toegepast.

De toepassing van de Zuiderzeesteunwet rond de Broekerhaven

De Broekerhaven en haar relatie met de Zuiderzee

In het oostelijk deel van West-Friesland, vlakbij Enkhuizen, vindt men de Broekerhaven. Deze haven vindt haar oorsprong in 1449, en was eeuwenlang een belangrijke plek voor de aan- en afvoer van goederen in de regio.²³ Dankzij haar gunstige ligging fungeerde zij bovendien als belangrijke aanloophaven voor Zuiderzeevissers uit onder meer Volendam, Wieringen, Lemmer, Urk en Marken.²⁴ Ook de voorzieningen speelden in op deze bedrijvigheid: rond 1900 waren er onder andere een zouterij, scheepswerf en zeilmakerij aanwezig.²⁵

Wat de eigen vissersvloot betreft, heeft de gemeenschap rond de Broekerhaven, met slechts enkele beroepsvissers, altijd een bescheiden rol gespeeld.²⁶ Het merendeel van de bedrijvigheid lag in de land- en tuinbouw, maar toch moet het belang van de Zuiderzeeverij voor de lokale gemeenschap niet worden onderschat. Vooral in het voorjaar, wanneer de haring en ansjovis kuit schoten, bood de visserij extra inkomsten voor talloze gelegenheidsvissers. Zodra de eerste scholen waren gesignaleerd, trokken tuinders, kaaisjouwers, schippers en bouwvakkers met kleine vaartuigen en enkele netten het water op om hun geluk te beproeven. Het was daarmee typisch seizoensgebonden werk, dat slechts enkele maanden per jaar werd beoefend.²⁷

Dat de afsluiting van de Zuiderzee nadelige gevolgen zou hebben voor deze gemeenschap stond vast. Zo zou het waterverkeer afnemen en zouden beroepsvissers op zoek moeten gaan naar ander werk. Tegelijkertijd kwamen ook de aanverwante beroepen, zoals visventers, -zouters en scheepsbouwers, onder druk te staan. Daarnaast dreigden de seizoensgebonden inkomsten van gelegenheidsvissers te verdwijnen. Juist deze laatste groep vormde een beoordelingsprobleem voor de Rijksdienst, vanwege het tijdelijke karakter van hun werkzaamheden en de vraag of de visserij voor hen het hoofdmiddel van bestaan had gevormd. Desondanks stond vast dat ook zij een deel van hun inkomen verloren. Vanuit de gemeenschap rond de Broekerhaven werden in totaal 27 steunaanvragen ingediend bij de Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet.²⁸

Steunaanvragen en besluiten

De steunaanvragers rond de Broekerhaven vormden een gevarieerde groep. Deze bestond uit 26 mannen en slechts één vrouw, met een gemiddelde leeftijd van vijftig jaar. De meesten van hen waren Zuiderzeevissers en vissersknechten, al betrof dit voor velen de eerdergenoemde seizoensarbeid; slechts vijf aanvragers waren volledig

afhankelijk van de visserij. Ook andere aan visserij gerelateerde beroepen, zoals visventers, scheepstimmermannen, zeilmakers en taanders, deden een aanvraag. Een opvallend geval is weduwe Geertje Silver-Stienstra. Zij runde een café in de buitenhaven dat 'hoofdzakelijk wordt bezocht door zuiderzeevisschers en door arbeiders, die in het bedrijf van het schoonmaken en inzouten van ansjovis werkzaam zijn'.²⁹ Hoewel het aannemelijk is dat de afsluiting een negatief effect op haar onderneming had, werd haar verzoek afgewezen. De Rijksdienst hanteerde hierbij een strikte regel: alleen personen die werkzaam waren in een van de 25 beroepen die expliciet in de Zuiderzeesteunwet werden genoemd, kwamen in aanmerking voor steun.³⁰

Veel gedupeerden probeerden het verlies van hun inkomen vóór de volledige afsluiting van de Zuiderzee te voorkomen en deden al kort na de invoering van de Zuiderzeesteunwet een beroep op de regeling. Tussen 1927 en 1930 werden vijftien aanvragen ingediend, meer dan de helft van het totaal, gevolgd door een nieuwe piek van negen aanvragen in 1932, bij de daadwerkelijke afsluiting. De laatste aanvragen werden pas in 1937 ingediend. Uit de motivaties van deze 'laatkomers' blijkt dat bij hen vaak gevoelens van trots en schaamte overheersten, waarbij de steun enkel als laatste redmiddel gold.³¹ In de gekozen steunvorm(en) is een duidelijke voorkeur zichtbaar: alle 27 aanvragers deden een verzoek om een geldelijke tegemoetkoming. Daarnaast werden drie aanvragen ingediend voor werkbemiddeling, evenveel voor kredietverlening en voor het kosteloos verkrijgen van een visvergunning voor het nieuwe IJsselmeer. Vanaf 1931 kwamen daar nog negen aanvragen bij voor vergoeding wegens waardevermindering van materialen en gebouwen.

Uiteindelijk zouden 15 van de 27 steunaanvragers een vorm van Zuiderzeesteun ontvangen. De reden die vaak terugkeerde in de afwijzingen was, zoals verwacht, te verklaren door de seizoensgebonden aard van veel werkzaamheden. In de correspondentie lezen we de volgende uitspraak van de Rijksdienst over de ansjovis- en haringvisserij:

Deze campagne beperkt zich tot een paar maanden van het jaar. (...) In het algemeen is het niet aannemelijk, dat gedurende een tijdvak van ten hoogste 4 maanden meer zou worden verdiend dan gedurende de overige maanden van het jaar, vooral niet te Broekerhaven, waar alsdan geregeld in het transportbedrijf arbeid kon worden gevonden.³²

Een andere reden voor het hoge aantal afwijzingen lag in de uiteenlopende interpretatie van de Zuiderzeesteun. Er bestond een hardnekkige tegenstelling tussen de verwachtingen van de steunaanvragers en de bedoelingen van de overheid. Dit blijkt uit het feit dat alle aanvragers een beroep deden op de geldelijke tegemoetkoming, terwijl de overheid deze steunvorm slechts als een vangnetregeling beschouwde en daarom terughoudend was in de toekenning ervan. Tegelijkertijd bleek de overheid wel degelijk bereid steun te verlenen, maar gaf daarbij prioriteit aan vormen van hulp die zij als toekomstgericht beschouwde, zoals scholing en werkverschaffing. Zo werden bijvoorbeeld alle aanvragen voor hulp bij het verkrijgen van werk, die telkens pas na de eerste afwijzing volgden, wel direct toegekend.

Een voorbeeld hiervan is de situatie van Gerbrand Jordens, die jarenlang op de scheepswerf van zijn vader werkte. Door het wegvallen van de visserij was er nauwelijks werk meer en na afloop van een tijdelijk geldelijke ondersteuning zat hij nog steeds zonder werk. De Rijksdienst startte een onderzoek, waarbij de lokale

controleur het volgende meldde:

Mijn indruk is, dat hij meer dom dan lui is. Want als daar in de buurt een los karweitje is, dan dingt hij er wel naar mee. Zoo is hij nog al eens aan het werk geweest bij den landmeter van de Prov. Weg ook. (...) Er is ook geen werk voor de tuinders.³³

Hieruit concludeerde de Rijksdienst dat Gerbrand niet onwillig was, maar simpelweg moeite had werk te vinden. Hij werd geadviseerd een aanvraag in te dienen voor arbeidsbemiddeling, die later werd toegekend.³⁴ Of deze steun ook succesvol was, is uit het dossier niet bekend.

Vanuit de omgeving van de Broekerhaven zijn 27 steunaanvragen ingediend bij de Rijksdienst, waarvan uiteindelijk 15 werden toegekend. Veel afwijzingen werden veroorzaakt door de seizoensgebonden aard van veel werk, waarbij de Rijksdienst niet overtuigd was dat dit het hoofdmiddel van bestaan vormde. Wat dat betreft lijkt er een fundamentele tekortkoming in het ontwerp van de Zuiderzeesteunwet te hebben bestaan. De wet ging voorbij aan de werkelijkheid, waarin huishoudens hun jaarinkomen haalden uit verschillende typen seizoensgebonden arbeid. Waar de Rijksdienst een duidelijk onderscheid probeerde te maken tussen wel of geen belanghebbenden, bleek deze zwart-witverdeling in de praktijk ontoereikend. Immers, ook de seizoenarbeiders zagen een deel van hun inkomen wegvallen. Daarnaast bleek dat er in de behandeling van de steunaanvragen verschillende verwachtingen over de wet bestonden. Het gevolg was een hardnekkige miscommunicatie die tot veel spanningen leidde. In het laatste deel zal dieper worden ingegaan op deze spanningen, zoals deze naar voren komen in hun onderlinge correspondentie.

"VEEL GEDUPEERDEN, DIE DOORGAANS TOCH BEPERKT GESCHOOLD WAREN, LIEPEN VAST OP DE BUREAUCRATISCHE WERKWIJZE VAN DE RIJKSDIENST."

De beleving van de Zuiderzeesteunwet rond de Broekerhaven

Steundossiers

Het Flevolands Archief is de bewaarplaats van het archief van de Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet. Hier bevinden zich de persoonlijke uitvoeringsdossiers van alle 13.786 steunaanvragers. De vaak lijvige dossiers verraden de complexiteit en de uitdagingen die de Zuiderzeesteunwet met zich meebracht, voor de gedupeerden, maar óók voor de Rijksdienst zelf. Om tot een zorgvuldig oordeel over een aanvraag te komen, had de Rijksdienst betrouwbare informatie nodig, maar zij was voor deze gegevens grotendeels afhankelijk van lokale derden. Een sleutelrol was daarbij weggelegd voor de burgemeesters – in het geval van de Broekerhaven destijds die van Bovenkarspel –, de controleurs en de plaatselijke havenmeesters. In de dossiers zien we dat er veel overleg tussen deze personen plaatsvond.

Ondanks de uitgebreide correspondentie waren veel steunaanvragers ontevreden over de besluiten, blijkend uit het grote aantal bezwaarschriften. Deze vaak rechtstreeks aan de directeur van de Rijksdienst gerichte brieven geven een indringend beeld van gevoelens van wanhoop, frustratie en moedeloosheid. Bij het

Afbeelding 2: Ansjovistijd in de Broekerhaven, 1915. Aan de kade wordt ansjovis gedopt, in de haven is het druk met Staverse jollen. Bron: Beeldbank Historische Vereniging Oud Stede Broec, 03018, 'Ansjovis doppen aan de Grote Kaai'. Fotograaf onbekend.

analyseren van de steundossiers afkomstig uit de gemeenschap rond de Broekerhaven, heb ik drie terugkerende thema's vastgesteld: 1) (het gevoel van) een onrechtvaardige behandeling, 2) de complexiteit van procedures en gebrekkige informatievoorziening en 3) het ontbreken van erkenning en empathie.

(Het gevoel van) een onrechtvaardige behandeling

Een belangrijke, en in de bezwaarschriften meest uitgesproken bron van spanning was het gevoel van oneerlijke behandeling. Niet één van de aanvragers keerde zich in de brieven tegen de afsluiting van de Zuiderzee of de wet die dit mogelijk maakte, maar wel tegen de wijze waarop deze werd uitgevoerd. Vooral het feit dat de bewijslast volledig bij de gedupeerden lag, leidde tot frustratie: zij moesten aantonen dat zij schade leden, terwijl dit voor hen vanzelfsprekend was. Gedupeerden strandden in de strenge eisen en de vraag naar nauwkeurige, in sommige gevallen zelfs onbeschikbare gegevens.

Een treffend voorbeeld van een situatie waarin het benodigde bewijsmateriaal ontbrak, is te vinden in de brief van Rimmert van Kalsbeek, een aanvrager die bijna dertig jaar heeft gestreden voor zijn gelijk – zonder succes. Van Kalsbeek runde samen met zijn zoon een zeilmakerij en werkte voor vissers uit diverse plaatsen. In zijn brief verklaart hij het volgende:

Zijne Exelentie voor de zooveelste maal ingesloten brief geschreven, en krijg ook telkens antwoord maar altijd [dat] ik met betere gegevens moet komen, heb ook zelf de Direct Houben [de directeur van de Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet] gesproken en zei dat ik er geen woord om jokken wilde daar ik het eerlijk moest krijgen, hij zei dat moet je ook niet maar tot nog toe geen resultaat (...) daar de vissers hier altijd direct betalen hield ik daar geen juiste boekhouding van, dat betaald werd kwam niet in 't boek.³⁵

Doordat de bewijslast bij de steunaanvragers lag en de mate van aangeleverde informatie verschilde, nam de Rijksdienst in vergelijkbare gevallen uiteenlopende beslissingen. In kleine gemeenschappen zoals die rond de Broekerhaven leidde dit tot zichtbare spanningen. Uit de bezwaarschriften blijkt dat gedupeerden hun eigen situatie expliciet afzetten tegen die van anderen die wél steun ontvingen.³⁶ Daarnaast klinkt in enkele brieven een breder gevoel door dat niet alleen individuen, maar de gemeenschap rond de Broekerhaven als geheel onrechtvaardig werd behandeld. Meerdere aanvragers meenden structureel te worden benadeeld ten opzichte van andere plaatsen, met name Enkhuizen. In 1932 brachten Pieter Mantel en Willem Deden deze vergelijking via de burgemeester onder de aandacht van de Rijksdienst, maar zonder resultaat: de Rijksdienst bleef vasthouden aan het standpunt dat in de omgeving van de Broekerhaven voldoende transportarbeid beschikbaar was en dat de visserij daar dus geen hoofdmiddel van bestaan vormde.³⁷

Complexe procedures en gebrekkige informatieverschaffing

Ook de ingewikkelde aanvraagprocedure, die door gebrekkige en onduidelijke communicatie regelmatig tot misverstanden leidde, was een belangrijke bron van spanningen. Uit de bezwaarschriften blijkt dat formulieren vaak werden teruggestuurd omdat zij onvolledig of onjuist waren ingevuld, of omdat aanvragers het verkeerde formulier hadden gebruikt.³⁸ Veel gedupeerden, die doorgaans toch beperkt geschoold waren, liepen vast op de bureaucratische werkwijze van de Rijksdienst. Deze onduidelijkheid vanuit de overheid kan tevens verklaren waarom zo veel aanvragen gericht waren op geldelijke tegemoetkomingen: mogelijk waren steunaanvragers onvoldoende geïnformeerd over het doel van de Zuiderzeesteunwet en het feit dat scholing en werkverschaffing voor de overheid centraal stonden.

Een brief van Geertje Stienstra, de caféhoudster in de buitenhaven, illustreert het vastlopen in de bureaucratie. Zelfs met behulp van een gemeentesecretaris wil het aanvragen niet lukken:

Met verwondering nam ik kennis van Uw schrijven dato 3 Juni en 20 Aug. Ten eerste: Met behulp van Gem Secretaris te Bovenkarspel zijn bewuste formulieren, steeds zoo volledig mogelijk ingevuld. Ten tweede: Dat ik mijn aanvraag niet als ingetrokken wensch te zien. Mocht u meerdere inlichtingen wenschen (met bijvoeging welke) gaarne ben ik daar toe bereid.³⁹

Op haar verzoek om nadere uitleg volgt geen inhoudelijke reactie vanuit de Rijksdienst; ze ontvangt enkel een nieuwe afwijzingsbrief.⁴⁰

Miskennis en gebrek aan empathie

De laatste, en wellicht meest schrijnende, reden voor onvrede was het gebrek aan erkenning en respectvolle bejegening. Ondanks herhaalde pogingen om Zuiderzeesteun te verkrijgen bleef de uitvoering van de wet voor velen een teleurstelling. Opvallend is dat de bezwaarschriften vaak weinig nieuw bewijsmateriaal bevatten, maar vooral persoonlijke verhalen waarin aanvragers hun vakmanschap, jarenlange ervaring en het generatielange karakter van hun arbeid benadrukten.⁴¹ Daarnaast beschrijven zij de moeite om na de afsluiting nieuw werk te vinden en het hoofd boven water te houden.⁴² De brieven functioneren daarmee minder als formele bezwaren, maar als indringende oproepen om begrip, erkenning en waardigheid.

Als de overheid ergens faalde, dan was het in dit opzicht. De uitvoering van de Zuiderzeesteunwet kreeg vorm binnen een sterk bureaucratisch apparaat, waarin nauwelijks ruimte bestond voor empathie of maatwerk. De procedures waren vergaand gestandaardiseerd en de informatievoorziening bleef beperkt tot het strikt noodzakelijke. Het gevolg was dat veel aanvragers op hun verzoek slechts een korte, afstandelijke reactie ontvingen, meestal met de volgende tekst:

Aangezien door U niet aannemelijk is gemaakt, dat gij op 25 juli 1918 hoofdmiddel van bestaan zoudt hebben gevonden in de uitoefening der visscherij op de Zuiderzee of in een der artikel 1 der Zuiderzeesteunwet genoemde bedrijven, voorzover gegrond op de visscherij, kunt gij niet als belanghebbende in den zin dier wet worden aangemerkt.⁴³

En sterker nog, wanneer er bezwaar werd gemaakt en mensen de moeite nemen om hun situatie nader toe te lichten, volgde vaak een nog korter en zakelijker antwoord:

Uwe aanvraag wordt buiten behandeling gelaten op dezelfde gronden als U medegedeeld in de eerzijdsche beschikking van 13 augustus 1932.⁴⁴

Deze manier van communicatie en het gebrek aan transparantie riepen veel frustratie en emotie op. Het aanvragen van steun was voor velen al een grote stap: men stelde zich kwetsbaar op door persoonlijke omstandigheden en financiële zorgen kenbaar te maken. Gevoelens van teleurstelling en verbittering waren het directe gevolg van de afstandelijke, bureaucratische houding van de overheid.

Afnemend vertrouwen in de overheid

Het samengaan van gevoelens van onrechtvaardigheid, een ingewikkelde procedure en een afstandelijke bureaucratie leidde tot een groeiend wantrouwen in de overheid. Dit blijkt uit de toon van de brieven: deze waren aanvankelijk beleefd en hoopvol, maar werden na verloop van tijd steeds scherper. Een voorbeeld waarin het wantrouwen in de overheid expliciet wordt geuit en er met een directe toon wordt geschreven, zijn de brieven van Jacob Jansen. Zijn correspondentie is illustratief voor de manier waarop veel steunaanvragers over de Rijksdienst en haar uitvoering dachten:

Volgens afspraak van Donderdag 20 April heb ik een formulier en een verklaring van Woestenburg [de havenmeester van de Broekerhaven] U toegestuurd. Wat natuurlijk niet in Uw bedoeling lag. Het was alleen maar om van mij af te komen. Men noemt dat 'om de tuin leiden', op zijn fatsoenlijkst uitgedrukt (...) Ik vraag om mijn recht!⁴⁵

De steundossiers rondom de Zuiderzeesteun vanuit de gemeenschap rond de Broekerhaven maken op indringende wijze zichtbaar hoe de uitvoering van sociaal en welwillend beleid in de praktijk tot spanningen en frustraties kan leiden. De spanningen kwamen daarbij voort uit drie factoren: ervaren onrechtvaardigheid, complexe procedures met gebrekkige informatie en gebrek aan respect en empathie.

Zoals we in eerdere hoofdstukken al tegen zijn gekomen, was het aanvragen van Zuiderzeesteun een kwetsbare en emotionele stap. Voor veel aanvragers betekende dit het definitieve einde van een trots ambacht en het verlies van een inkomen dat vaak al generaties lang binnen de familie was. De manier waarop de Zuiderzeesteunwet werd

uitgevoerd, leidde tot veel kritiek en teleurstelling en zorgde ervoor dat het vertrouwen in de overheid gedurende de jaren afnam. Deze ingrijpende en traumatische verandering achter de rug lijkt tevens een goede verklaring te bieden waarom de afsluiting en drooglegging van de Zuiderzee in de voormalige kustplaatsen tot op de dag van vandaag een gevoelig en beladen onderwerp is gebleven.

Tot slot

De Zuiderzeesteunwet werd in 1925 ingesteld om de mensen die door de afsluiting van de Zuiderzee hun werk en inkomen verloren, zo goed mogelijk te ondersteunen bij het opbouwen van een nieuw bestaan. Hoewel de wet zorgvuldig was opgesteld, bleek zij in de praktijk veel uitdagingen met zich mee te brengen. Tussen overheid en gedupeerden ontstond een grote miscommunicatie over wat de steun precies inhield: de gedupeerden zagen het als een recht, terwijl de overheid het als een gunst beschouwde. In het handelen van de overheid zien we dan ook dat zij niet onwelwillend was, maar vooral steun verleende die aansloot bij haar eigen opvattingen. Dit verschil in verwachtingen leidde tot verwarring en frustratie. Toch lag de grootste oorzaak van de onvrede uiteindelijk in de uitvoering van de wet: die was te bureaucratisch, te ingewikkeld en onduidelijk voor haar doelgroep en bood te weinig empathie richting de gedupeerden. Juist daar waar het individuele verhaal uit beeld verdween, groeide het wantrouwen en de frustratie.

Het onderzoek naar de Zuiderzeesteunwet en de uitvoering ervan is ook vandaag de dag nog bijzonder relevant. De beslissing van de overheid om de Zuiderzee af te sluiten, en de manier waarop duizenden mensen die daarvan afhankelijk waren werden gedwongen een nieuw bestaan op te bouwen, moet niet enkel worden beschouwd als een gebeurtenis uit het verleden. Spanningen tussen individuele en collectieve belangen, gemeenschappen die moeten wijken voor grote maatschappelijke veranderingen: het zijn brede en tijdloze thema's. Vanuit deze invalshoek zijn de parallellen met actuele kwesties, zoals de in de inleiding aangehaalde stikstofproblematiek en de uitkoopregelingen voor boeren, duidelijk zichtbaar. Hoewel de context verschilt, staat ook hier een relatief kleine, trotse groep centraal, met een diepe emotionele verbondenheid met hun leefomgeving en werk. Zij moeten wijken voor besluiten in het maatschappelijk belang en ervaren daarbij een overheid die onvoldoende oog heeft voor hun positie.

De bevindingen uit dit onderzoek, die laten zien dat de Zuiderzeesteunwet hoofdzakelijk onvrede opriep vanwege haar bureaucratische en empathieloze uitvoering, bieden de overheid een nieuw perspectief om lopende en toekomstige beleidsmaatregelen opnieuw te waarderen. Het benadrukt dat niet alleen de inhoud van beleid, maar vooral de manier waarop dit in de praktijk wordt toegepast, bepalend is voor draagvlak en vertrouwen onder de gedupeerden. Ook voor de nog volop in ontwikkeling zijnde uitkoopregelingen is dit inzicht van belang: door óver de beleidstafel te kijken en de dialoog met getroffen burgers levendig te houden, kan worden voorkomen dat de valkuilen uit het verleden zich in een nieuwe context herhalen.

Rik Peters behaalde zijn bachelor Geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hij is geïnteresseerd in publieksgeschiedenis en is momenteel actief als educatiemedewerker bij het Regionaal Archief Alkmaar. Zijn bachelorscriptie schreef hij onder begeleiding van dr. Erika Kuijpers.

Eindnoten

- 1 H. Pruntel, “Mensen, zoekt toch elders een goed heenkomen.” De Zuiderzeesteunwet van 1925 en haar uitvoering, 1932-1940, *Sterke verhalen. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland* (2011) 46-83, aldaar 48.
- 2 Zie bijvoorbeeld: K.W.J.M. Bossaers, *Zuiderzeevissers: Geschiedenis van de belangenorganisaties van vissers op Zuiderzee en IJsselmeer* (Zutphen 1987) 131; E. Vriend, *Eens ging de zee hier tekeer: Het verhaal van de Zuiderzee en haar kustbewoners* (Amsterdam 2020) 47, 83; E. Hakkenes, *Polderkoorts: Hoe de Zuiderzee verdween* (Amsterdam 2017) 256-266.
- 3 H. van Rijsingen en K. Demoed, ‘De Zuiderzeewet, zowel zegen als vloek’, EenVandaag, <https://eenvandaag.avrotros.nl/artikelen/de-zuiderzeewet-zowel-zegen-als-vloek-112281> (geraadpleegd op 13 februari 2026); F. Veltman en L. Ris, ‘De Afsluitdijk’, *Andere Tijden* <https://anderetijden.nl/aflevering/349/De-Afsluitdijk> (geraadpleegd op 13 februari 2026).
- 4 Bossaers, *Zuiderzeevissers*, 23.
- 5 P. Dorleijn, *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee I* (Bussum 1982) 14.
- 6 Hakkenes, *Polderkoorts*, 26-28, 32, 64; Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 48.
- 7 Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 48.
- 8 ‘Wet van den 14den Juni 1918 tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee, artikel 3’, geciteerd in Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 48.
- 9 Bossaers, *Zuiderzeevissers*, 132; Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 49-51.
- 10 Wettenbank – Zuiderzeesteunwet 1925, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001925/1967-01-01/0> (geraadpleegd op 3 januari 2026).
- 11 Draaisma, ‘Zuiderzeesteun’, 18.
- 12 Vriend, *Eens ging de zee hier tekeer*, 91-92; Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 71.
- 13 Draaisma, ‘Zuiderzeesteun’, 18.
- 14 Rijksdienst ter uitvoering van de Zuiderzeesteunwet, *Jaarverslagen 1935-1940* (Amsterdam, 1936-1941).
- 15 Draaisma, ‘Zuiderzeesteun’, 18; Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 52.
- 16 Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 52-59.
- 17 Ibidem, 61, 64-65.
- 18 Vriend, *Eens ging de zee hier tekeer*, 72-75, 83.
- 19 Bossaers, *Zuiderzeevissers*, 142.
- 20 Vriend, *Eens ging de zee hier tekeer*, 74; Draaisma, ‘Zuiderzeesteun’, 17.
- 21 Pruntel, ‘De Zuiderzeesteunwet van 1925’, 81.
- 22 Ibidem, 57.
- 23 S. Laan, ‘De kaaisjouwens’, *Jaarboek 1993 – Historische Vereniging ‘Oud Stede Broec’* (1993) 5-11, aldaar 5; Rooker, *Broekerhaven toentertijd*, 76-82.
- 24 Rooker, *Broekerhaven toentertijd*, 87-90.
- 25 Laan, ‘De kaaisjouwens’, 5; Rooker, *Broekerhaven toentertijd*, 8.
- 26 Rooker, *Broekerhaven toentertijd*, 87.
- 27 Ibidem 87-89.
- 28 Dit onderzoek beperkt zich tot de dossiers van steunaanvragers afkomstig uit de huidige gemeente Stede Broec, waarin de Broekerhaven is gelegen. Destijds bestond dit gebied uit de zelfstandige gemeenten Bovenkarspel, Grootebroek en Lutjebroek. De gebruikte archivalia zijn: Het Flevolands Archief (verder HFA), Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet, uitvoeringsdossiers (verder o8o2), inv. nrs. 2639-2650, 4013, 5235, 5356, 6356, 6505, 6582-6584, 6800, 6803, 7106, 7735, 8865, 9009 en 9276.
- 29 HFA, o8o2, inv. nr. 2642, *brief van de burgemeester van Bovenkarspel aan de Generale Commissie, 19 oktober 1928*.
- 30 HFA, o8o2, inv. nr. 2642, *beschikking van de Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet (verder RUZ) op de aanvraag van Geertje Stienstra, 23 september 1932*.
- 31 Zie bijvoorbeeld: HFA, o8o2, inv. nr. 9009, *brief van Abraham Mol aan de RUZ, februari 1936*. ‘Zolang het een én het ander nog opleverde, heeft adressant zich onthouden van het doen van een aanvraag. Nu sedert enige jaren één bron van inkomsten door de afsluiting van de Zuiderzee is opgedroogd, gevoelt hij zich genoopt, een beroep op Uwe Dienst te doen.’
- 32 HFA, o8o2, inv. nr. 2648, *brief van de RUZ aan de Plaatselijke Commissie te Enkhuizen, 27 maart 1933*.
- 33 HFA, o8o2, inv. nr. 4013, *bericht van de controleur naar de RUZ, 20 september 1935*.
- 34 Ibidem, *beschikking van de RUZ op de aanvraag van Gerbrand Jordens, 9 oktober 1935*.
- 35 HFA, o8o2, inv. nr. 2639, *brief van Rimmert van Kalsbeek aan de Minister van Waterstaat, 16 november 1933*.
- 36 Zie bijvoorbeeld: HFA, o8o2, inv. nr. 7735, *brief van Cornelis Snel aan de RUZ, 7 april 1933*. ‘Pieter Snel [zijn neef, nota bene] heeft al een acht a negen jaar niet gevischt en die krijgt die komt het heelemaal niet toe. Dat is een rentenier [...] En nu is een arme vischer man op leeftijd krijgt geen cent.’
- 37 HFA, o8o2, inv. nr. 2645, *brief van de burgemeester van Bovenkarspel aan RUZ, 25 mei 1932 en reactie van RUZ op de brief van de burgemeester, 26 juli 1932*.
- 38 Zie bijvoorbeeld: HFA, o8o2, inv. nr. 2641, *brief van RUZ aan Jacobus van der Zel, 16 mei 1933*.
- 39 HFA, o8o2, inv. nr. 2642, *brief van Geertje Stienstra aan de RUZ, 30 augustus 1932*.
- 40 Ibidem, *beschikking van de RUZ als reactie op de brief van Geertje Stienstra, 23 september 1932*.
- 41 Zie bijvoorbeeld: HFA, o8o2, inv. nr. 8865, *brief van Pieter Deen aan de RUZ, 9 november 1935*. ‘Ik heb in 1918 bij mijne vader J. Deen Pz. gevischt, op de B.C. 18 [...] ik was dertien jaar dat ik al vischte, dus ik heb lang genoeg gevisht op de Zuiderzee.’
- 42 Zie bijvoorbeeld: HFA, o8o2, inv. nr. 6800, *brief van Klaas Kuin aan de RUZ, 16 juli 1932*. ‘Ik verzoek u dan ook beleefd doch dringend u besluit te herzien en mij een tegemoetkoming te verlenen, daar ik nu wegens mijn ouderdom bij overvloed van werkkrachten overal afgewezen word.’
- 43 HFA, o8o2, inv. nr. 2646, *beschikking van de RUZ op de aanvraag van Frans Klinker, 12 oktober 1932*.
- 44 HFA, o8o2, inv. nr. 2644, *beschikking van de RUZ op de aanvraag van Jacob Rooker, 12 februari 1934*.
- 45 HFA, o8o2, inv. nr. 2643, *brief van Jacob Jansen aan de RUZ, 4 april 1933 en brief van Jacob Jansen aan de RUZ, 20 februari 1934*.

AI ALS SPIEGEL MAAKT ONS TOT BETERE HISTORICI

Melvin Wevers

Na college vraagt een student mij of hij ChatGPT mag gebruiken voor zijn scriptie. In die ene vraag klinken valsspelen, luiheid en faalangst tegelijk door. Sommige docenten verbieden AI, andere moedigen het aan, veel studenten gebruiken het toch met een vaag schuldgevoel. In het hoger onderwijs draait het debat rondom AI-gebruik vooral om de vragen: mag het en kunnen we het detecteren? Terwijl de belangrijker vraag is: hoe verandert AI ons begrip van ‘goed historisch onderzoek’?

In mijn academisch werk gebruik ik AI bewust als een spiegel. Ik kan niet simpelweg vragen of het een bron wil analyseren of een onderzoeksvraag wil formuleren: eerst moet ik duidelijk maken welke bronnen relevant zijn, welke vragen ik stel en welk interpretatiekader ik hanteer. In de reacties van het systeem worden die keuzes als het ware naar mij teruggekaatst. Daardoor word ik gedwongen methoden en keuzes te verwoorden die anders impliciet zouden blijven.

AI heeft bovendien een eigenschap die dit effect versterkt: het kan op overtuigende toon onjuiste informatie produceren. Dit verschijnsel wordt vaak “hallucinaties” genoemd, maar technisch correcter is de term confabulaties.¹ Wie AI vooral gebruikt om werk uit handen te laten nemen, zonder te controleren of te begrijpen wat er gebeurt, verzwakt het historisch vakmanschap. Als ervaren onderzoeker herken ik (hopelijk) wanneer een bron verkeerd wordt gelezen of een interpretatie bevooroordeeld is. Voor studenten is dat lastiger, juist omdat zij nog leren wat een goede historische analyse is. Daar komt bij dat AI niet neutraal is: modellen zijn vooral getraind op data van het internet. Daardoor nemen ze bestaande vertekeningen in taal en perspectief over, en kan het (onkritische) gebruik van AI die vertekeningen verder versterken.²

Toch kan AI juist helpen tijdens het leren. Het stelt vragen die je zelf nog niet zou stellen, wijst verbanden aan die je anders mist en dwingt je preciezer uit te leggen wat je bedoelt. De uitkomst moet je dan niet als waarheid zien, maar als een werkhypothese die je toetst door bronnen te controleren, literatuur te raadplegen en de resultaten met anderen te bespreken. Daar begint AI-geletterdheid, het vermogen om AI-uitvoer kritisch te lezen, te toetsen en in te passen in je eigen onderzoek: een vaardigheid die de UvA als essentieel beschouwt voor alle studenten en docenten.³

Als ik AI vraag een onderzoeksvraag te formuleren en het resultaat veel te breed blijft, is mijn eigen begrip van het onderwerp waarschijnlijk te vaag. Als ik een bron laat analyseren en het antwoord is oppervlakkig, zegt dat vaak meer over mijn vraag dan over het model. Laat ik een argumentatie bevragen en voelt de kritiek vreemd, dan moet ik mij afvragen of mijn redenering wel zo stevig is als ik dacht. De spiegel is niet perfect, maar juist daardoor onthullend.

Dat geldt ook voor meer technische toepassingen. AI-systemen kunnen historische documenten omzetten in gestructureerde data of interviews automatisch transcriberen. Dat werkt vaak goed, maar nooit foutloos. Om zulke hulpmiddelen

verantwoord in te zetten, moet ik vooraf bepalen welke informatie relevant is, hoe categorieën zich tot elkaar verhouden en welke afwijkingen betekenisvol zijn en welke vooral ruis. Deze verdere uitwerking maakt mijn keuzes zichtbaar en toetsbaar, en vraagt om controle op fouten en systematische vertekeningen.

De kracht van AI wordt nog duidelijker in interdisciplinair onderzoek. Als computationeel historicus leen ik technieken en concepten uit andere disciplines. AI helpt mij zulke concepten sneller te vinden, uit te laten leggen op verschillende niveaus en te koppelen aan mijn eigen onderzoeksvragen. Een voorbeeld is mijn gebruik van een metriek uit de ecologie om bias in historische archieven te bestuderen.⁴ Door de onderliggende technieken aan te passen kan ik onderzoeken welke stemmen in archiefcollecties aanwezig zijn, welke systematisch ontbreken en hoe collecties rond bepaalde perspectieven samenklonteren. AI helpt bij het doorgronden van de wiskunde, het aanpassen van de methode aan historische data en het schrijven en testen van de code. Op kleinere schaal geldt iets vergelijkbaars wanneer je voor een werkstuk eenvoudige statistiek of netwerkanalyse inzet. AI kan je helpen de techniek te begrijpen, maar jij blijft degene die de historische betekenis moet bepalen. Ook hier werkt het alleen als ik scherp formuleer wat ik precies bestudeer. Ik moet definities geven van begrippen en verantwoorden waarom bepaalde relaties in mijn data betekenisvol zijn. Dat dwingt mij om veronderstellingen te expliciteren.

Tegelijk is het belangrijk te erkennen wat AI niet kan vervangen. Bepalen welke vragen de moeite waard zijn, morele en politieke implicaties van interpretaties wegen en originele argumenten ontwikkelen zijn taken die diep verweven zijn met menselijk oordeel en ervaring. Daar komt het belichaamde deel van historisch onderzoek bij: werken in het archief, gesprekken voeren in het kader van *oral history*, relaties opbouwen met gemeenschappen en de emotionele impact van bronnen ervaren.

Mag je AI dan gebruiken voor je scriptie? De belangrijkere vraag is hoe je het zo inzet dat je onderzoek er sterker van wordt in plaats van zwakker. Dat vraagt om academische vaardigheden zoals nauwkeurig lezen, zorgvuldig schrijven en langdurige omgang met bronnen. Alleen met die vaardigheden kun je beoordelen of de output van AI klopt en bruikbaar is. Je kunt AI gebruiken om je onderzoeksvragen scherper te formuleren, om je te dwingen duidelijk te maken wat je bedoelt en om zichtbaar te maken waar je eigen begrip nog tekortschiet. Daar hoort bij dat je beschrijft hoe je AI hebt gebruikt, welke keuzes je hebt gemaakt en hoe je de uitkomsten hebt gecontroleerd.

In het beste geval helpt AI ons om rigoureuzer te werken. Het maakt knelpunten zichtbaar die we eerder als onvermijdelijk beschouwden, zoals langdurige transcripties en moeilijk toegankelijke technieken uit andere disciplines. Dat veronderstelt wel dat we AI niet als autoriteit behandelen, maar als hulpmiddel waarvan de uitkomsten systematisch worden getoetst aan bronnen en vakkennis. De vraag is niet of AI historisch onderzoek verandert, want dat gebeurt nu al. De vraag is of we die verandering bewust vormgeven, of dat angst en schuldgevoel ons gedrag blijven bepalen. Dan is AI geen meester, maar een hulpmiddel en een kritische spiegel die ons dwingt helderder na te denken over wat we eigenlijk doen wanneer we geschiedenis bedrijven.

Melvin Wevers is universitair docent Computationale Geschiedenis aan de UvA. Hij ontwikkelt kwantitatieve en multimodale AI-methoden om *bias* en veranderingen in culturele representatie in digitale historische bronnen te doorgronden.

Eindnoten

- 1 Peiqi Sui e.a., 'Confabulation: The Surprising Value of Large Language Model Hallucinations' (arXiv 2024) <<http://arxiv.org/abs/2406.04175>>; Andrew L. Smith, Felix Greaves en Trishan Panch, 'Hallucination or Confabulation? Neuroanatomy as metaphor in Large Language Models', *PLOS Digital Health* 2 (2023) e0000388.
- 2 Isabel O. Gallegos e.a., 'Bias and Fairness in Large Language Models: A Survey', *Computational Linguistics* 50 (2024) 1097-1179.
- 3 Universiteit van Amsterdam, 'Policy Framework and Guidelines on GenAI in Education', *University of Amsterdam* (2025) <<https://www.uva.nl/en/about-the-uva/policy-and-regulations/education/policy-framework-and-guidelines-on-genai-in-education.html>> (geraadpleegd 14 januari 2026).
- 4 Melvin Wevers, Thomas Smits en Folgert Karsdorp, 'Quantifying Archival Silences: Phylogenetic Diversity Analysis of Controlled Vocabulary Utilization', *Conference Proceedings of Computational Humanities Research* 3 (2025) 266-279.

‘NO HOUSEWIFE NEED BOTHER’

AFVAL EN CONSUMPTIE IN HET AMERIKAANSE HUISHOUDIDEAAL VAN DE JAREN 1950

Lisette van Rossem

Gedurende de nasleep van de Grote Depressie (1929-1939) en de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) werden wegwerpproducten in Amerika massaal geadverteerd. Opvallend vaak spraken de advertenties expliciet huisvrouwen aan. In dit essay belicht ik de historisch veranderlijke relatie tussen consumptie, afval en het huishouden, en normatieve genderrollen die daarin bevestigd en geproduceerd worden.

Afbeelding 1: Dow Chemical Company. Bron: Wikimedia Commons.

‘The objects flying through the air in this picture would take 40 hours to clean – except that no housewife need bother. They are all meant to be thrown away after use.’¹ Zo opent ‘Throwaway living’, een advertentie in *LIFE*-fotomagazine (1955). De bijbehorende foto beeldt een vrolijk gezin af dat met open armen in een confetti van wegwerpproducten staat. De publicatie van zo’n advertentie is moeilijk voor te stellen in onze tijd – een tijd waarin beelden van landschappen van vuilnisbelten en in plastic verstrikte zeedieren niet te omzeilen en, helaas, evenmin uitzonderlijk zijn. In dit essay duik ik de Amerikaanse jaren vijftig in; een context waarin afvalproductie ongeremd geadverteerd werd.

Afval wordt in het groeiende veld van *discard studies* als sociaalculturele actor onderzocht. De normalisering van een wegwerpcultuur wordt hier niet begrepen als een nadelige bijzaak, maar als de drijfveer of zelfs een voorwaarde voor het economische

succes van de Amerikaanse consumptiemaatschappij. Consumptiehistorisch onderzoek naar de normalisering van de Amerikaanse wegwerpcultuur is helaas schaars – al helemaal vanuit genderperspectief.

Advertenties zoals ‘Throwawayliving’ en een advertentie voor een plastic zoutvaatje uit hetzelfde magazine zijn voorbeelden van een breder fenomeen. Ik betoog dat zulke advertenties de normalisering van een wegwerpcultuur niet alleen weerspiegelden, maar actief aanjoegen door afvalproductie te presenteren als onderdeel van modern, efficiënt en “goed” vrouw-zijn. Een historische onderbouwing van de relatie tussen consumptie, gender, huishoudens en afvalregeling is van belang om impliciete boodschappen over deze thema’s te kunnen begrijpen.

Wegwerpspullen en afvalproducenten: het belang van afval in een consumptiegeschiedenis

Volgens Gay Hawkins, vooraanstaand sociologe in het veld van discard studies, wordt de rol van afval in consumptiesamenlevingen onvoldoende onderzocht. De manier waarop we spullen elimineren, zegt volgens haar net zo veel over onze relatie tot spullen als de manier waarop we ze verwerven. Wegwerpbaarheid, ontkenning van afval en afstand tot afval beschouwt zij als fundamentele karakteristieken van de Amerikaanse consumptiemaatschappij.²

Ondanks het gebrek aan aandacht voor de relatie tussen afval en consumptie, schreef journalist Vance Packard in 1960 al over het vervuilende karakter van consumptie.³ Hawkins bespreekt *The waste makers* als een vroegtijdige veroordeling van consumenten als vervuilers. Hawkins verwaarloost hierin enigszins de verantwoordelijkheid die Packard producenten oplegt. Dat doet hij door het concept van ‘planned obsolescence’ bloot te leggen. Deze geplande veroudering verwijst naar tactieken om producten vroegtijdig te laten verouderen, wat (prematuur) weggooien aanmoedigt.

Packard definieert drie vormen van geplande veroudering: veroudering van functie, van verlangen en van kwaliteit. Veroudering van functie betreft het verouderen van het product in de ogen van de consument, doordat er een nieuwe versie op de markt komt die dezelfde functie beter uitvoert. Bij veroudering van verlangen “verslijt” het product in de gedachten van de consument, terwijl het nog prima functioneert. Hoewel consumenten worden aangespoord door marketingtechnieken, zijn zij hier persoonlijk verantwoordelijk voor afvalproductie. Bij veroudering van kwaliteit slijt of breekt het product na een bepaalde tijd, meestal kort na aankoop. Packard oppert het opdrukken van een “sterfdatum” op producten.⁴ Dit onderstreept de expliciete verantwoordelijkheid voor vervuiling die hij producenten toeschrijft. De normalisering van weggooien is vanuit dit perspectief geen onvoorzien gevolg, maar een cruciaal element van het “succes” van de consumptiemaatschappij.

Opvallend is dat Packard niet stilstaat bij de doelgroep waar de afvalproducenten hun marketing dikwijls op richtten: huisvrouwen. De advertenties uit *LIFE* zijn namelijk geen uitzonderingen, maar voorbeelden van een wijdverspreide trend gedurende de Amerikaanse jaren vijftig.

De waarde van werk: de keerzijden van het Amerikaanse huishoudideaal

Tot in de jaren tachtig werd consumeren in academisch en maatschappelijk discours hiërarchisch onderscheiden van produceren. Historici onderzochten consumptie als een reproductieve of non-productieve eigenschap van het kapitalistische systeem. Deze dichotomie bevestigde de mannelijke sfeer van betaald werk als actief en de

sfeer waarin geconsumeerd werd als passief. Aangezien het huishouden als de plaats van consumptie werd beschouwd, gold de als vrouwelijk geconstrueerde sfeer daarvan als passief.⁵ Vanaf de jaren tachtig deconstrueerden cultuurwetenschappers de vanzelfsprekendheid van zulke absolute theoretische onderscheidingen. Historici als Susan Strasser beargumenteerden dat de consument onderzocht zou moeten worden als een eenheid met *agency*. De huishoudelijke materiële cultuur worden sindsdien toenemend onderzocht als actieve bronnen van sociaal en cultureel leven.⁶

De Grote Depressie en de Tweede Wereldoorlog hadden de Amerikaanse cultuur ideologisch en materieel klaargestoomd voor een nieuwe vorm van huisarbeid. Het consumentisme, vrouwen op de werkvloer en een tijdsintensievere opvoedstijl leidden tot een ideaal van huishoudelijke efficiëntie. Zodoende werd technologische innovatie toegepast op huishoudproducten.⁷ Strasser beargumenteert dat de aard van huisarbeid hiermee veranderde van *werken* naar *kopen*. Vóór de industrialisering van het huishouden werd de “bekwaamheid” van een huisvrouw afgemeten aan de hand van hoe zij haar werk deed: haar uithoudingsvermogen achter het wasbord. Door wasmachines werd dit afhankelijk van haar koopgedrag: moderne huisvrouwen dienden moderne producten te begrijpen.⁸

Strasser gebruikt wasmachines ook als casus van de keerzijde van het huishoudideaal van efficiëntie. Ze elimineerden het concept van een wasdag en verlichtten zware taken, maar zorgden niet voor een inperking van tijd en energie – alleen voor een herindeling. De was werd een taak zonder einde, verspreid over de week. Intussen stapelde deze zich verder op en kostten de nodige producten en machines meer geld en energie. Het ideaal van efficiëntie werd succesvol ingezet als marketingtactiek, maar stelde niet daadwerkelijk het welzijn van huisvrouwen centraal.⁹

Advertenties zijn belangrijk bronmateriaal voor onderzoek naar dit soort veranderende huishoudidealen. Designhistorica Elizabeth Hooper-Lane onderzoekt hoe huishoudadvertenties uit de jaren vijftig patriottische idealen naar Amerikaanse huisvrouwen communiceerden. Tijdens de onzekere oorlogsjaren benadrukten advertenties in huishoudmagazine *House beautiful* dat het huishouden stabiel moest blijven. Hooper-Lane leest hierin een belangrijke, impliciete boodschap: conservatie van het traditionele thuis is niet alleen de taak van een goede echtgenote of moeder, maar ondersteunt soldaten in de strijd voor hun land.¹⁰

In de naoorlogse jaren heerste er ongemak omtrent de veranderde genderverhoudingen op de werkvloer door de toegenomen vrouwelijke arbeidskracht. Amerikaans cultureel discours benadrukte de tijdelijkheid van de situatie en moedigde vrouwen aan zich weer op het huishouden en de familie te richten. Werkzoekende veteranen kregen voorrang op posities met meer aanzien.¹¹ Het huishoudelijke ideaal van efficiëntie portretteerde zich als handlanger van sociaalculturele vooruitgang voor Amerikaanse vrouwen. Het is belangrijk om te noemen dat dit gepaard ging met een appèl op vrouwen om zich van de werkvloer terug te trekken.

Throwaway living: de verantwoordelijkheid voor afval in genderperspectief

In de jaren vijftig consumeerden Amerikaanse huishoudens meer (wegwerp)producten dan ooit tevoren. Tegelijkertijd werden ze steeds minder met hun afval geconfronteerd. Afvalverwerking gebeurde buitenshuis, onder de grond, buiten de woonwijk – uiteindelijk zelfs buiten het land.¹² Amerikanen ervoeren afvalverwerking als een zaak voor experts. Dit veranderde toen overheden huishoudens verplichtten te recyclen. Hawkins beargumenteert dat confrontatie met de materiële aspecten van afval, in

combinatie met groeiend moreel bewustzijn van overconsumptie, ervoor zorgde dat afval steeds vaker betrokken werd bij maatschappelijk en academisch discours omtrent consumptie.¹³

Hawkins verklaart onze veranderlijke relatie tot afval aan de hand van de materiële cultuur van het huishouden. Hierbij spreekt ze zich te weinig uit over de rol van normatieve genderverhoudingen in huishoudens. Een literatuuronderzoek uit 2024 naar huishoudelijke afvalregeling belicht de neiging van overheden om recycling aan het publiek te communiceren als een politiek onderwerp, wat persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoelens voor vervuiling aanmoedigt.¹⁴ Recent sociologisch onderzoek naar normatieve genderverhoudingen in beleid omtrent het bewerkstelligen van een circulaire economie, laat zien dat dit beleid geneigd is vrouwen verantwoordelijk te stellen voor huishoudelijke verwerking.¹⁵

Ook historici doen onderzoek naar afvalbeheer als gendergebonden fenomeen. Strassers hierboven besproken werk over de Amerikaanse huishoudgeschiedenis in gesprek met haar afvalgeschiedenis, *Waste and want* (1999), construeerden samen voor het eerst een Amerikaanse geschiedenis van consumptie en afval in publieke en private sferen, vanuit genderperspectief.¹⁶ Ook in de Nederlandse geschiedschrijving komt het onderwerp aan bod: historici Milena Veenis en Ruth Oldenziel onderzochten de invloed van vrouwen op Nederlandse afvalregeling gedurende de twintigste eeuw.¹⁷

Afbeelding 2: Irvin Rusinow, 1941. Bron: Wikimedia Commons.

Het schaarse onderzoek naar de normalisering van de Amerikaanse wegwerp-cultuur vanuit genderperspectief blijft opvallend – al helemaal gezien de grote hoeveelheid bronmateriaal in de vorm van advertenties. Een advertentie voor een wegwerpzoutvaatje uit *LIFE* demonstreert bijvoorbeeld de relatie tussen de normalisering van een wegwerpcultuur en de normatieve rol van de huisvrouw in de Amerikaanse jaren vijftig. Het wegwerpproduct wordt geadverteerd op basis van efficiëntie. ‘New Morton Salters eliminate the need for cleaning and filling conventional shakers. When a Morton Salter is empty, just throw it away and open a fresh one’, stelt de advertentie. Het zoutvaatje wordt van soortgelijke producten onderscheiden door zijn korte levensduur. De nadruk op het uiterlijk volgt (‘So handsome’) van een product waarvan de eindbestemming de prullenbak is. Ook de gemanicuurde hand die het

zoutvaatje presenteert, draagt bij aan deze beeldvorming. De lezer wordt gerustgesteld dat de Morton Salters elegant genoeg zijn om de ‘family table’ te sieren.¹⁸

Gedurende de jaren vijftig werden wegwerpproducten voortdurend aan huisvrouwen geadverteerd. In *LIFE*'s ‘Throwaway living’ ging het niet alleen om het adverteren van merken of producten, maar het adverteren van een *levensstijl*. De advertentie vierde de nieuwe wegwerpcultuur: wegwerpproducten voor het huishouden maken het leven van de moderne huisvrouw makkelijker.¹⁹ Huisvrouwen werden hier niet impliciet tot weggoaien aangespoord, maar zo direct als maar kan.

Conclusie

De normalisering van de wegwerpcultuur kan niet begrepen worden als bijzaak van de Amerikaanse consumptiemaatschappij; het is een vereiste. Advertenties zoals die uit *LIFE* reflecteerden niet alleen deze normalisering; ze communiceerden *throwaway living* als onderdeel van Amerikaanse idealen omtrent het huishouden en modern vrouw-zijn.

In de afgelopen jaren wordt de verantwoordelijkheid voor recycling steeds meer vanuit genderperspectief onderzocht. De relatie tussen de normalisering van een wegwerpcultuur en gender, bijvoorbeeld aan de hand van ideologisch beladen media uit de Amerikaanse jaren vijftig, wordt helaas nog te weinig belicht. Een historische onderbouwing van de relatie tussen gender, huishoudens en afvalregeling is relevant om impliciete boodschappen in discours en media te herkennen. Huishoudens en consumenten spelen een onmiskenbaar belangrijke rol in het bewerkstelligen van een schone omgeving en toekomst. De huidige situatie vereist óók structurele aanpak, en structurele aanpak vereist bewustzijn van onderliggende structuren.

Om de relatie tussen hedendaagse recyclingpraktijken en het adverteren van afvalproductie van de jaren vijftig te begrijpen, is nader onderzoek nodig. Hiervoor zou een grotere hoeveelheid advertenties kritisch geanalyseerd moeten worden. Vervolgens kan dit onderzoek in gesprek worden gebracht met een analyse van media die huishoudens aanspreken hun afval te scheiden. Dit biedt inzicht in de historisch veranderlijke mentaliteit omtrent de verantwoordelijkheid voor afval, wat verborgen normatieve aannames bloot kan leggen. Daarnaast kan deze analyse, door de nadruk op advertenties, betrokken worden bij consumptiehistorisch discours om tot een fundamentele begrip te komen van onze relatie tot spullen – van het moment van verlangen *tot en met* het moment van afdanken.

Lisette van Rossem zit in het tweede jaar van de bachelors Geschiedenis en Literary and Cultural Analysis. Haar interesse gaat uit naar de manier waarop genderverhoudingen (al dan niet) onderdeel uitmaken van de geschiedschrijving en historiografische discussies uit het verleden en het heden. De sociaaleconomische geschiedenis van de vroegmoderne wereld interesseert haar vooral in het bijzonder.

Eindnoten

- 1 Dit essay schreef ik in eerste instantie als eindwerkstuk voor Joep Onstenks onderzoeksseminar over consumptie en natievorming, 'Koop de natie!' Ik wil hem graag bedanken voor zijn werkgroepen en zijn betrokkenheid en ondersteuning bij het (her)schrijven van dit stuk.
- 2 'Throwaway Living: Disposable Items Cut Down Household Chores', *LIFE*, 1 augustus 1955, 43, <https://books.google.nl/books?id=xLYEAAAAMBAJ&lpg=PP1&hl=nl&pg=PA5#v=onepage&q&f=false>.
- 3 Gay Hawkins, *The Ethics of Waste: How We Relate to Rubbish* (Rowman & Littlefield Publishers 2010) 16.
- 4 Ibidem, 101.
- 5 Vance Packard, *The Waste Makers* (McKay 1960) 55, 66-67.
- 6 Enrica Asquer, 'Domesticity and Beyond: Gender, Family, and Consumption in Modern Europe', in *The Oxford Handbook of the History of Consumption*, onder redactie van Frank Trentmann (Oxford University Press 2012) 569.
- 7 Frank Trentmann, 'Introduction', in *The Oxford Handbook of the History of Consumption*, onder redactie van Frank Trentmann (Oxford University Press 2012) 13.
- 8 Susan Strasser, *Never Done: A History of American Housework* (Pantheon Books 1982) 264; Elizabeth Hooper-Lane, 'House Beautiful's "Victory Home" as Propaganda Tool: Prescriptive Connections between Domesticity and Patriotism in an American Shelter Magazine during and after the Second World War', *Home Cultures* 9:1 (2012) 12.
- 9 Strasser, *Never Done*, 271-72.
- 10 Ibidem, 268, 299, 311.
- 11 Ook interessant is hier dat Strasser de standaardisering van wasmachines als onderdeel beschouwt van het versterken van de grens tussen het private en het publieke, en het terugdringen van vrouwen tot de privésfeer van het huishouden, omdat wassen niet meer (deels) buitenshuis hoefde.
- 12 Hooper-Lane, 'House Beautiful', 18, 19, 21.
- 13 Ibidem, 12.
- 14 Voor het onderwerp van 'waste colonialism', zie bijvoorbeeld Sedat Gündoğdu's *Plastic Waste Trade: A New Colonialist Means of Pollution Transfer* (Springer 2024).
- 15 Hawkins, *Ethics of Waste*, 30, 155, 104.
- 16 Shiori Shakuto, Brenda S.A. Yeoh, David Reynolds et al., 'Household Plastic Waste Management and Gender Dynamics in Circular Economies', *Sociology Compass* 18:12 (2024) 3-4.
- 17 Mandy De Wilde, Sarah Parry, 'Feminised Concern or Feminist Care? Reclaiming Gender Normativities in Zero Waste Living', *The Sociological Review* 70:3 (2022) 526.
- 18 Susan Strasser, *Waste and Want: A Social History of Trash*, 1st ed (Metropolitan Books 1999) 17.
- 19 Milena Veenis en Oldenziel Ruth, 'Barsten in het bolwerk: de consumptie betwist, 1968-1980', in *Techniek in de twintigste eeuw - Deel 4: Huishoudtechnologie, medische techniek.*, onder redactie van J.W Schot e.a., *Techniek in de Twintigste Eeuw (TIN-20)* 4 (Walburg Pers 2001).
- 20 'Handy new way to buy salt!', *LIFE*, 1 augustus 1955, 5.
- 21 <https://books.google.nl/books?id=xLYEAAAAMBAJ&lpg=PP1&hl=nl&pg=PA5#v=onepage&q&f=false>.
- 22 'Throwaway Living', *LIFE*, 43.

VERHALEN UIT EEN BIJZONDER ARCHIEF

INTERVIEW MET CORRY GILLISSEN

Annick Gossen en Nathasja de Jager

In de middeleeuwse Sassenpoort van Zwolle ontmoetten twee van onze redacteurs Corry Gillissen, curator van de tentoonstelling Sassenpoort: Rijksarchief in Overijssel, waarvoor zij anderhalf jaar onderzoek deed. Ze spraken Gillissen over de bijzondere archiefgeschiedenis van de stadspoort, het aantrekkelijk maken van “stoffige” geschiedenis voor een breed publiek en de integratie van AI-technologie in tentoonstellingen.

Gillissen vertelt direct vol trots over haar werklocatie, de Sassenpoort: een toren die in de top 100 van rijksmonumenten in Nederland staat.¹ Het belang van het monument ligt volgens Gillissen in de oorsprong van de toren. De Sassenpoort dateert uit 1409 en maakte deel uit van de stadsverdediging van Hanzestad Zwolle. Het is het oudste en best bewaarde middeleeuwse restant van de Zwolse stadsmuur. Het was echter niet de uniciteit van de stadspoort die aanleiding gaf tot de tentoonstelling over het archiefverleden van de Sassenpoort. Aan het einde van de negentiende eeuw, rond 1890, dreigde de stadspoort te worden afgebroken. De Sassenpoort was vervallen en aan restauratie toe. Gelukkig voor de Zwolse stadspoort zat Victor de Stuers (1843-1916) in die tijd in de Tweede Kamer. Hij stond aan de basis van de monumentenzorg. Mede door de invloed van De Stuers is de Sassenpoort tussen 1893 en 1898 ingrijpend gerestaureerd, maar het gebouw moest wel een functie krijgen om dat te rechtvaardigen.

De Stuers was tevens van groot belang voor het Nederlandse archiefwezen. Om de Sassenpoort te redden werd ze in 1898 het Rijksarchief van de provincie Overijssel. Ook zou het Gemeentearchief van Zwolle er bewaard worden. De Zwolse gemeente betaalde hiervoor huur, maar werd ook geacht om een klerk mee te sturen die het gemeentearchief onderhield. Het blijft wel wonderlijk dat er überhaupt een archief werd ondergebracht in een vijftiende-eeuws gebouw dat, aldus Gillissen, volledig ongeschikt was voor het bewaren van middeleeuwse stukken – wegens de huidige strenge richtlijnen voor archiefbeheer:

Abbeelding 1: Tentoonstelling Sassenpoort: Rijksarchief in Overijssel. Foto door de redacteurs.

De directeur [van Collectie Overijssel, Vincent Robijn] noemde het ongelooflijk dat hier een archief heeft gezeten, want wij moeten nu met achttien graden en vijftig procent luchtvochtigheid werken en hier poepten de vleermuizen op de documenten. Het was ook in de zomer heel warm en in de winter vreselijk koud.

De Zwolse archiefkwestie

Voor de tentoonstelling over het archiefverleden van de Sassenpoort dook Gillissen de archiefstukken in om de geschiedenis achter deze bijzondere locatie tot leven te wekken. Ze stuitte daarbij op een verhaal over twee archivariissen die elkaar het leven zuur maakten: de archiefkwestie. Dit verhaal dateert uit 1898, toen de documenten van het gemeentearchief werden ondergebracht in de Sassenpoort en een klerk meegestuurd werd om het archief te beheren. Deze klerk, Johannes Wijnbeek (1882-1951), had geen formele opleiding genoten, maar had zich binnen de gemeente Zwolle opgewerkt en de nodige ervaring opgedaan. Bovendien had de gemeente Zwolle veel vertrouwen in hem. Wijnbeek deed zijn werk jarenlang probleemloos tot de Duitse academicus Michael Schöngen (1866-1937) in 1908 Rijksarchivaris werd. Schöngen nam zijn taak als archivaris zeer serieus en wilde Wijnbeek het beheer van het gemeentearchief afnemen. Dit kwam onder andere door zijn gebrek aan opleiding en hun verschillende religieuze overtuigingen in een tijd van verzuiling. Schöngen was katholiek, Wijnbeek gereformeerd. Het hielp ook niet dat Schöngen, aldus Gillissen, de reputatie had een moeilijke, stuurse man te zijn:

Toen Schöngen op een gegeven moment een baan aangeboden kreeg aan de andere kant van het land en dit weigerde, vond de Universiteit Groningen dat bijvoorbeeld heel jammer. Hij gaf daar gastlessen en aan de universiteit hoopten ze heel erg daarvan verlost te zijn als Groningen te ver weg voor hem werd.

Had Schöngen zijn zin gekregen, dan had Wijnbeek alleen mogen blijven werken als hij zijn zeggenschap over het gemeentearchief aan hem overdroeg. Volgens Gillissen begon toen de ellende, want de gemeente Zwolle bleef achter Wijnbeek staan en er ontstonden steeds meer pesterijen onderling. De spanningen liepen steeds verder op,

tot Schöngen Wijnbeek in 1909 de toegang tot de Sassenpoort geheel ontzegde. Dit mondde uit in jarenlange geschriften, beschuldigingen en verdedigingen, die bekend kwamen te staan als de archiefkwestie.

Tegen 1912 was de archiefkwestie een fenomeen in Nederland, waarover zelfs de *NRC*, het *Parool* en *De Tijd* publiceerden. Ondanks de toenemende publieke aandacht bleef de gemeente Zwolle Wijnbeek steunen in de kranten. De blijvende steun hield mede verband met de beschuldigingen die Schöngen uitte over het functioneren van Wijnbeek als archivaris. ‘Een van de verwijten die Schöngen Wijnbeek maakte, was dat hij de ruggen van oude boeken los zou snijden om te kijken of die gemaakt waren van mensenhuid,’ verklaart Gillissen. ‘Wijnbeek ontkende dat natuurlijk.’

Gillissen vertelt daarbij dat met de invoering van de eerste Archiefwet in 1918 werd bepaald dat een archivaris een academische achtergrond moest hebben en dat een rijksarchief en een gemeentearchief niet in één gebouw mochten worden ondergebracht. Beide voorschriften speelden een belangrijke rol in de zogenoemde Zwolse archiefkwestie. Het is onduidelijk of deze kwestie bij het opstellen van de Archiefwet in de twintigste eeuw expliciet is meegenomen, of dat zij juist het belang van de wet liet zien; hierover zwijgt de geschiedschrijving. Hoewel de precieze invloed moeilijk is vast te stellen, onderstreept de Zwolse Archiefkwestie zo het belang van professionele archiefzorg en duidelijke wetgeving

De Zwolse archiefkwestie speelt een prominente rol in Gillissens tentoonstelling. Dit heeft alles te maken met een andere kwestie: hoe maak je ogenschijnlijk stoffige archiefgeschiedenis aantrekkelijk voor een divers publiek? Van nature leent een archief zich niet voor het vertellen van spannende verhalen, omdat het, aldus Gillissen, gebaat is bij stilstand: ‘Voor een archief is het goed als er niets gebeurt, als het rustig is. Een archivaris zit ook het liefst gewoon te werken en wil verder geen gedoe.’ Vanzelfsprekend bemoeilijkt dat de zoektocht naar leuke verhalen die mensen prikkelen. ‘Iemand die de Sassenpoort komt bezoeken, komt over het algemeen niet voor jaartallen of verhandelingen over specialismen die verschillende archivariissen beroemd maakten. Dan lopen mensen heel snel weer weg.’

De bezoeker wil ook wat

Voor het uiteenzetten van de tachtigjarige geschiedenis van het archief in de Sassenpoort moest Gillissen zich dan ook verplaatsen in de bezoeker en wat die zou willen zien. Het inzetten van alle gevonden informatie om de meerwaarde van een monument als de Sassenpoort mee te geven, behoorde voor haar tot de uitdagendste klus. ‘Je probeert steeds de verbinding met de bezoeker te zoeken. De bezoeker wil verrast worden, iets leren.’ Daarom ging Gillissen vooral op zoek naar anekdotes die in het geheugen blijven hangen, terwijl informatie “voor gevorderden” bleef rusten.

Dat neemt niet weg dat de tentoonstelling desondanks wel enigszins de diepte over archieven in kan gaan. Zo wordt de bezoeker onder andere geïnformeerd over wat een archief nu eigenlijk doet en wat de verschillen zijn tussen bijvoorbeeld een rijksarchief en een gemeentearchief. Hier zit een QR-code bij die de bezoeker kan scannen, wat diegene in staat stelt ter plekke in de collecties van Collectie Overijssel te speuren. Gillissen weet niet tot in hoeverre deze daadwerkelijk wordt gebruikt. ‘Als één op de honderd bezoekers dat doet, lijkt het me al veel. Maar de code is er wel.’

Verder ligt de focus van de tentoonstelling vooral op pakkende anekdotes, die zich goed lenen voor creatieve uitwerkingen. Gillissen vertelt bijvoorbeeld hoe last minute werd besloten een opmerkelijk verhaal over een ex-verzetsman in de tentoonstelling te verwerken. De man in kwestie kwam na de Tweede Wereldoorlog

(1939-1945) bijna als een soort aanwezigheidstherapie in het archief werken, maar was zo getraumatiseerd dat hij altijd een pistool in zijn lade bewaarde. Wanneer de gemoederen hoog opliepen, dreigde hij ermee. Gillissen vermeldt geruststellend dat het wapen, als het al geladen was, nooit is afgevuurd. De hedendaagse bezoeker kan het verhaal vinden door de lade van een voor de gelegenheid geplaatst bureau te openen, waarin de informatie samen met een afbeelding van een authentieke verzetsrevolver te vinden is.

Als dat nog niet verrassend genoeg was, staat op het bureau ook nog een draaischijftelefoon. De bezoeker kan hiermee verschillende personages – en de directeur van Collectie Overijssel – opbellen en krijgt dan een ingesproken bandje te horen. De redacteurs kunnen het niet laten te informeren naar het Spook van de

Afbeelding 2: De sprekende portretten van gemeentearchivaris Johannes Wijnbeek (links) en rijksarchivaris Michael Schöngen (rechts). Foto door de redacteurs.

Sassenpoort, dat in de tentoonstelling rond zou waren. ‘Die bestaat helemaal niet,’ geeft Gillissen toe. ‘Die telefoon is ook een beetje neergezet voor de kinderen... alleen die weten niet meer hoe ze met een draaischijftelefoon moeten omgaan en proberen in de gaatjes van de draaischijf te duwen.’ Ook met speelse, fictieve elementen wordt de tentoonstelling over het archiefverleden dus verder tot leven gewekt.

AI-gebruik

AI is ingezet om het conflict tussen de archivariissen Wijnbeek en Schöngen in beeld te brengen. Gillissen is hiervoor in gesprek gegaan met een klein Zwols bedrijf om dit te bewerkstelligen, waarbij de Zwolse Archiefkwestie al snel ter sprake kwam. Uit deze samenwerking kwam het idee voort om portretten van de archivariissen met hulp van AI met elkaar in gesprek te laten gaan. Menselijke acteurs hebben de stemmen en mimiek van de mannen verzorgd, wat vervolgens met AI in de portretfoto’s geïntegreerd is. ‘Op dat moment was AI echt volledig nieuw en wij hebben dat ontzettend omarmd.’ Volgens Gillissen slaat het zeker aan bij het publiek:

We krijgen hele leuke reacties. Het gebouw is heel gehorig en vanuit de kantoren horen we de archivariissen ook continu ruziën over mensenhuid. We moeten er alleen wel een briefje bij doen om aan te geven dat het ongeveer vijf minuten duurt, want de spanningsboog van mensen is toch vaak niet zo lang als ze het niet weten. Misschien luisteren mensen het nu wel af, maar ik geloof van niet. Ik denk dat velen denken: wat leuk en geweldig dat ze het zo gedaan hebben, maar nu gaan we weer verder.

Op de vraag of zij verwacht dat AI in de geschiedtentoonstellingen van de toekomst vaker gebruikt gaat worden, antwoordt Gillissen volmondig ja. 'Dat denk ik zeker. Er is zo veel mogelijk en er gebeurt zo verschrikkelijk veel. Als we ditzelfde vandaag opnieuw zouden maken, zou het ook nog beter en mooier zijn.'

Tot slot

De redacteurs verlaten de Sassenpoort minstens vijf verhalen rijker. Dat de middeleeuwse Sassenpoort een uiterst bijzondere archieflocatie vormde, achten ze inmiddels bewezen. Corry Gillissen heeft met Sassenpoort: Rijksarchief in Overijssel bij uitstek laten zien hoe grondig onderzoek, creativiteit en een gezonde dosis humor tentoonstellingen over geschiedenissen, die op het eerste gezicht niet heel spannend lijken, toch kunnen laten slagen. Dankzij verhalen over ruziënde archivariissen, sprekende AI-portretten en een (helaas) denkbeeldig spook kunnen bezoekers het verleden van tachtig jaar archief in zijn uiterst ongeschikte bewaarplaats van dichtbij meemaken. In een wereld waarin spanningsbogen verslappen en technologie ongekende mogelijkheden schept, tonen tentoonstellingen als deze dat de diffusie van historische kennis en bijna vergeten verhalen daar in de toekomst op kan gaan inspelen.

Corry Gillissen is curator van de tentoonstelling over het Rijksarchief in de Sassenpoort (1898-1977). Met een grote belangstelling voor geschiedenis en de verhalen achter documenten tekent zij voor zowel inhoud als vormgeving. De uitvoering gebeurde in samenwerking met professionele (digitale) makers en vrijwilligers. Eerder was zij verantwoordelijk voor de tentoonstelling over de Zwolse vesting.

Eindnoten

- 1 De 'top 100 van de Nederlandse monumenten' is een rangschikking van rijksmonumenten in Nederland, vastgelegd in 1990 door de Rijksdienst voor monumentenzorg (voorheen Rijksdienst voor cultureel Erfgoed).

ROME IN BROEKZAKFORMAAT

INTERVIEW MET DIEDERIK BURGERSDIJK

Harmen Luth en Tibbe Schreurs

Op een donderdagmiddag in het Bushuis in een kamer die volgestouwd is met boeken treffen onze redacteurs prof. dr. Diederik Burgersdijk. Burgersdijk heeft een vaste aanstelling in Utrecht, maar als gast-onderzoeker bij de Universiteit van Amsterdam verplaatst hij zich regelmatig, en zijn kamergenoot van het afgelopen semester zit nu midden in eenzelfde soort verhuizing. Omringd door literatuur hebben we een gesprek over auteurschap en Rome: hoe vat je de Eeuwige Stad samen in dertigduizend woorden?

Het begint met steen

Voor Diederik Burgersdijk was de vraag niet *of* er nog iets over Rome te schrijven viel – de bibliotheken puilen immers uit – maar *hoe* je die overweldigende geschiedenis vertaalt naar broekzakformaat. Nu staat hij voor een uitdaging in de beperking: deel 87 in de reeks *Elementaire Deeltjes* van uitgeverij Athenaeum. Deze serie, vergelijkbaar met Oxfords *Very Short Introductions* of de Duitse *Reclam*-reeks, vraagt van specialisten om hun vakgebied terug te brengen tot de absolute essentie. In 2026 verschijnt Burgersdijks bijdrage: *Rome*.

‘Een toegankelijke en beknopte beschrijving van de antieke stad, dat is het,’ antwoordt Burgersdijk nuchter op de vraag welk gat dit boekje vult in het overweldigende aanbod van literatuur over Rome. ‘In het Nederlands heb je hier en daar wat boeken over de geschiedenis van Rome, maar nog niet een boekje over de antieke stad in kort bestek.’ De uitdaging lag in de beperking van dertig- tot veertigduizend woorden. Want hoe comprimeer je duizend jaar geschiedenis en een metropool vol monumenten tot iets wat je in de trein kunt lezen? Burgersdijk koos voor een afbakening: het gaat over de stad in de oudheid, bekeken vanuit wat er nu nog te zien is in het straatbeeld. Burgersdijk spreekt met liefde over de vele soorten tufsteen en kalksteen waaruit Rome is opgebouwd, zoals *peperino*, *cappellaccio* en *travertijn*. ‘Dat zijn allemaal lokale Romeinse steensoorten waarmee die gebouwen werden gebouwd, naast klei. En vanaf de late Republiek kwam daar marmer bij, en baksteen en beton en mortel en cement.’ Volgens Burgersdijk is de essentie van Rome

te vinden in de stenen zelf, al zijn deze nu ‘overwoekerd door grassen en takken en hagedissen en plastic colaflesjes of blikjes en limonadeflesjes’.

Gedurende het gesprek wordt duidelijk dat Burgersdijk een transformatie heeft doorgemaakt. Terwijl hij zijn academische carrière begon als pure classicus, beweegt hij zich steeds meer in de richting van stadsgeschiedenis. ‘Ik merk dat ik steeds meer een *urbanus* word, een stadshistoricus. Ik ben geïnteresseerd geraakt in het idee van de stad.’ Die interesse was er eigenlijk al sinds zijn jeugd. Als jongen was hij gefascineerd door kaarten en plattegronden, en wilde hij sociale geografie studeren. Familieleden, die de studie *nota bene* zelf hadden gevolgd, raadden het hem af, waardoor hij in de klassieken belandde. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Nu, jaren later, combineert hij de twee liefdes. Bovendien ziet Burgersdijk het klassieke Rome in zijn eigen woonplaats: ‘Als ik in Amsterdam langs de grachten loop, zie ik Romeinse bogen,’ zegt hij. De bruggen over de grachten zijn voor hem echo’s van Romeinse ingenieurskunst. Ook in de gevels van Amsterdamse stadspaleizen ziet hij de Romeinse vormen terug.

De nadruk op architectuur gaat tegen de academische tendens in. Tegenwoordig richt de archeologie zich vaker op het dagelijks leven van de gewone mens. Deze trend is niet terug te vinden in het Rome van Burgersdijk. In zijn boek komen wel beschrijvingen voorbij van volksverhuizingen en religieuze rituelen, maar deze staan in het teken van de ontwikkeling van de stad en niet de dagelijkse praktijk. ‘Ik heb daar minder oog voor, dat geef ik onmiddellijk toe,’ zegt hij eerlijk. ‘Ik houd meer van die stenen. Ik heb dit boek echt vanuit de stenen geschreven.’

De stenen geven Rome zijn unieke kleur en karakter. Hierin bestaat de eeuwigheid van de stad, van antieke wegen en viaducten tot monumentale tempels. Burgersdijk gebruikt academische standaardwerken om de monumenten beknopt te beschrijven voor de algemene lezer, zoals Amanda Claridges *Rome: an Oxford archaeological guide* en Eva Steinby’s *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (inclusief werk van de beroemde Rome-archeoloog Filippo Coarelli), aangevuld met specifieke literatuur over individuele locaties. Maar tot zijn eigen verrassing merkt Burgersdijk tijdens het schrijfproces dat juist de bekende monumenten meer moeite kosten omdat ze al zo vaak beschreven zijn: ‘Het klinkt een beetje oneerbiedig, maar het Colosseum of het Pantheon, dat weten we wel hè.’ De lezer hoeft zich geen zorgen te maken; ook deze bekende gebouwen worden netjes behandeld en beschreven, in kleine segmentjes voor wie de afmetingen wil weten, of welke keizer verantwoordelijk was. Een uitgever zou immers nooit akkoord gaan met een Rome-boek zonder Colosseum. Maar, het gaat Burgersdijk meer om de samenhang van de stad dan om specifieke locaties. Hij wil naar eigen zeggen ‘het cement tussen de stenen leggen’.

Deze materiële focus zorgt ervoor dat er in dit boek aandacht is voor minder voor de hand liggende onderwerpen. Burgersdijk heeft bijvoorbeeld een passie ontwikkeld voor de boog, waarover hij ook een wetenschappelijk artikel voorbereidt. Hij onderscheidt de functies van bogen in Romeinse architectuur: de stadspoort als functionele doorgang en controlepunt, de brug als poort over het water, het aquaduct om water te vervoeren, het monumentale gebouw waarin bogen voor draagkracht zorgen, en uiteindelijk de triomfboog waarbij de boog zijn praktische functie verruilt voor een symbolische. Wat opvallend is: er is haast niets te vinden over bogen in de oude Romeinse literatuur. Zelfs de befaamde Vitruvius, wiens handboek architecten in de Renaissance inspireerde, behandelt de boog niet. Een blik op de stenen van Rome leidt dus tot andere inzichten dan enkel literatuurstudie.

Van stad naar boek

Voordat Burgersdijk ook maar één letter op papier zette, dacht hij anderhalf jaar na over de vorm. De geschiedenis van een stad stelt de schrijver namelijk altijd voor een dilemma. ‘Je kunt het op drie manieren behandelen,’ legt hij uit. ‘Chronologisch, thematisch of topografisch. Maar geen van die drie manieren kun je consequent volhouden.’ Een puur chronologische aanpak zou betekenen dat de lezer van hot naar her door de stad springt: het ene moment sta je op het Forum, het volgende moment op het Marsveld, dan plots weer op de Palatijn. Een strikt topografische wandeling negeert daarentegen de historische ontwikkeling en de grote verhaallijnen van de Republiek en het Keizerrijk. Een stad is immers nooit netjes wijk voor wijk opgebouwd. En een thematische indeling (alle tempels, alle badhuizen) ontnemt de lezer het gevoel van de stad als samenhangend organisme.

De oplossing werd een hybridevorm: een wandeling die zowel door de stad als door de tijd beweegt. Burgersdijk begint zijn verhaal bij het Forum Boarium, de oude koeienmarkt aan de Tiber, door hem geïdentificeerd als het oudste punt van Rome. Van daaruit wandelt hij in het boek richting het Capitool, rond de Palatijn, naar het Forum Romanum. Vervolgens waaiert de route uit naar de Keizerfora en het Marsveld. ‘Zo krijg je een clustering van chronologie, topografie en thema’s,’ aldus Burgersdijk. Maar de echte vondst zit hem in de herhaling van de tocht. ‘Toen ik weer bij het Capitool was aangeland, op het punt waar we vertrokken waren, deed ik dat rondje nog een keer, maar dan in de keizertijd en de late oudheid.’ De route vormt zo een dubbele lus rondom de twee centrale heuvels. ‘Dan heb je dus eigenlijk een achtvorm,’ glundert hij. ‘En de achtvorm is ook het symbool van de eeuwigheid, van *Roma Aeterna*. Dat is een mooie mystieke route die ik mentaal heb gevolgd.’

De dubbele achtvorm zorgt voor structuur, maar brengt de lezer nog altijd niet langs alle relevante locaties. Dan moet Burgersdijk een beetje sjoemelen: ‘Op het Forum heb je de *Umbilicus Urbis*, de navel van de wereld, en vlak daarbij het *Milliarium Aureum*, de gouden mijlsteen. Als ik daar met de lezer sta, in het hart van de stad, kan ik stiekem meteen alle wegen rondom Rome en de provincies behandelen, omdat alle wegen daar samenkomen. Hetzelfde doe ik bij de Serviaanse Muur: als we die kruisen, bespreek ik meteen alle stadspoorten.’ Het uitgangspunt is dus een topografische wandeling waarbij de tijd chronologisch vooruitgaat, met ad-hoc thematische uitweidingen.

Hoelang een auteur ook nadenkt over de structuur, het blijft onmogelijk om heel Rome te beschrijven. Ook Burgersdijk heeft te maken met het principe *kill your darlings*. Het schrijfproces is nog gaande, maar de Tarpeïsche Rots lijkt het bijvoorbeeld niet te halen. ‘Ik weet nog steeds niet hoe ik die erin moet krijgen,’ bekent hij. De rots op het Capitool, waarvandaan verraders in de diepte werden geworpen, is een iconische plek. ‘Maar ik kom fysiek langs die rots op het moment dat ik vertel over de voorgeschiedenis van Rome. De legende van Tarpeia, het meisje dat de stad verraadde, speelt zich pas later af, in de Koningstijd.’ Wanneer het verhaal chronologisch bij Tarpeia is aangeland, bevindt de wandeling zich topografisch alweer in een heel ander deel van de stad. ‘Dus dan kan ik dat niet doen. Misschien sneuvelt het arme meisje.’ Het toont hoe de vorm de inhoud dicteert: om het grote verhaal helder te houden, moet de auteur streng zijn voor zijn geliefde details.

Easter eggs

De structuur van een dubbele achtvorm is niet alleen structureel handig, maar de symboliek van de eeuwigheid is ook een leuke toevoeging voor de oplettende lezer.

Burgersdijk haalt aan dat hij als student graag Harry Mulisch las, die bekendstond om complexe verwijzingen in zijn literatuur. Op de suggestie dat de ijdele Mulisch wellicht ook wat protserig overkomt, pareert hij: 'Ik vind het bij Mulisch vaak ook wel erg dik er bovenop liggen. Maar het gekke is, ik heb vaak dingen in mijn boeken die ik dan heel leuk vind, maar die de lezer niet per se hoeft te constateren.' In zijn boek over opera ging het bijvoorbeeld over een monument met acht orgelpijpen, en omdat een octaaf ook nog eens acht noten beslaat, heeft dat boek acht hoofdstukken. Vervolgens verklaart Burgersdijk speciaal voor *Skript* de symboliek van het Rome-boek: 'Ik heb zeven hoofdstukken van zeven paragrafen gemaakt. Waarom zeven? Omdat er volgens de traditie zeven koningen waren en Rome is gebouwd op zeven heuvels.' Hoewel er veel meer dan zeven koningen waren en Romeinse noch moderne historici het nooit eens werden over welke heuvels nu precies die zeven waren, is het getal mythologisch verbonden aan Rome. Maar Burgersdijk benadrukt dat hij niet te fanatiek op zoek gaat naar deze *easter eggs*. In dit geval levert de richtlijn van dertig- tot veertigduizend woorden een prettig aantal van zesduizend woorden per hoofdstuk op. 'Ik kwam er halverwege achter dat het die kant op ging en toen dacht ik: dit ga ik aanhouden.'

Zijn dergelijke trucjes leuk voor de oplettende lezer, of kunnen ze ook tot verwarring leiden? Dat ze een risico vormen, weet Burgersdijk uit ervaring. Bij zijn vorige boek over de geschiedenis van het gymnasium ontwierp hij een 'V-vormige chronologie': hij werkte terug in de tijd naar de zeventiende eeuw en daarna weer chronologisch vooruit naar het heden. 'Dus alles wat ik op de heenweg, terug in de tijd, niet had behandeld, behandelde ik dan terug.' Een structuur waar hij zelf erg over te spreken was, tot een NRC-recensent concludeerde dat het boek geen structuur had. 'Hij had die V-vormige chronologie dus niet geconstateerd. Kan gebeuren', vertelt Burgersdijk met een wrange glimlach. Bij dit boek hoopt hij dat de achtvormige eeuwigheidswandeling de lezer onbewust meeneemt, zelfs als ze de symboliek missen. 'Het zijn binnenpretjes. Als de lezer het er niet uithaalt, is het hopelijk net zo'n leesbaar boekje.'

Romereis

Hoewel het boek grotendeels achter het bureau is geschreven, is het ook gevoed door tientallen bezoeken aan de stad. Burgersdijk komt er al sinds de jaren tachtig. 'Toen was Rome nog heel anders. Het was "Italiaanser", je moest nog betalen met lires en de stad voelde chaotischer. Monumenten waren ofwel gesloten, ofwel twintig jaar lang *in restauro* (restauratie). Nu is Rome veel meer glad gepoetst, bezoekersvriendelijk gemaakt.' Hij mist de authentieke charme van het oude, rommelige Rome wel eens, waar je in het centrum nog een betaalbare *trattoria* (eetgelegenheid) kon vinden. Maar als historicus ziet hij ook de winst. Tijdens zijn laatste bezoek afgelopen zomer werd hij overdonderd door de veranderingen op het Forum Romanum. 'Vroeger was de *Via dei Fori Imperiali*, die verkeersweg van Mussolini, een barrière die alles onzichtbaar maakte. Nu zijn er loopbruggen aangelegd rondom de *Curia* en kun je onder de straat doorsteken naar de Keizerfora. Je kunt nu echt dwalen op plekken die vroeger onbereikbaar waren, zoals aan de voet van de Zuil van Trajanus.'

Een ontwikkeling waar Burgersdijk met bijzondere interesse naar kijkt, is de recente opening van Metrolijn C bij het Colosseum. Bij de aanleg van deze lijn zijn enorme hoeveelheden archeologische vondsten gedaan, die nu in het metrostation zelf worden tentoongesteld. 'Ik vind dat een prachtige manier om historisch materiaal te presenteren,' zegt Burgersdijk. Hij vergelijkt het met metrostation Rokin in Amsterdam, waar de vondsten uit de Amstelbedding langs de roltrappen worden

getoond. ‘Het gaat uit van het lokale: het is daar gevonden, dus wordt het daar getoond. Je kunt potscherven in een depot leggen, maar op deze manier, in de context van de plek zelf, gaat het veel meer leven.’

Het boek van Burgersdijk landt niet in een vacuüm. Nederland kent een unieke, diepgewortelde band met Rome, voornamelijk gevormd door de sterke traditie van het zelfstandig gymnasium. ‘Dat is echt iets heel bijzonders in Nederland,’ benadrukt hij. ‘Als je in Rome bent, zie je altijd enorme hoeveelheden Nederlandse schoolklassen. Een enkele keer een Franse of Deense klas, maar de Nederlandse dominantie is opvallend.’ Op de vraag of Burgersdijk deze cultuur wil uitdagen met dit boek (een Romereis is vaak een traditionele monumentenwandeling), beaamt hij juist dat hij onderdeel is van deze traditie. Hij was zelf jarenlang docent klassieke talen en gaf ook oudercursussen, speciaal voor de ouders van Romereizigers. Ook met de universiteit van Bologna, waar hij onlangs gastprofessor werd, en die van Utrecht, is hij dit jaar nog aanwezig voor een cursus in Rome, en vindt het fantastisch om daar ter plaatse te doceren. De auteur schrijft zijn *Elementaire Deeltje* met twee benen in de Nederlandse Romereis-cultuur. Met een onverwachts gevoel voor marketing: ‘Ja, en het is ook een prettig formaat. Dus ik hoop dat al die leerlingen van die gymnasia dat boekje in hun ransel stoppen als ze het bij zich hebben.’

Tot slot

Waar eindigt een boek over Rome? Burgersdijk kiest voor het einde van de vierde eeuw. De keizers zijn vertrokken naar Constantinopel en Rome verliest zijn politieke macht. Maar de stad vindt zichzelf opnieuw uit. ‘Het christelijke Rome is een grandioze herstart,’ besluit hij. Door de graven van Petrus en Paulus en de talloze martelaren te monumentaliseren, wordt Rome het religieuze centrum van een nieuw tijdperk. Ook deze periode is *Elementair Deeltje*-waardig, maar het past niet allemaal in hetzelfde beknopte boekje. Burgersdijk heeft wel een advies voor de lezer die het Colosseum en het Pantheon al kan dromen en interesse heeft in de christelijke stad: ‘Ga naar de graven van de *Via Latina*. Dat zijn vroegchristelijke graven, een beetje in het zuidoosten van Rome in de *Valle della Caffarella*. Het is een *Geheimtipp* die ik graag zou willen geven, maar die ik nergens in de route van mijn boekje kwijt kon.’ Daarnaast tipt hij het complex van de *Sant’Agnese fuori le mura* aan de Via Nomentana, met name het mausoleum van Constantia. ‘Dat is een rond gebouw met prachtige mozaïeken van wijnranken en Bacchische taferelen op een witte achtergrond, inclusief Christus als wetgever, met schaapjes. Een perfect voorbeeld van hoe de antieke wereld organisch overvloedige in de christelijke.’

Diederik Burgersdijk is als universitair docent verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 2010 aan de Universiteit van Amsterdam op de *Historia Augusta* en was co-redacteur van bundels over Carthago en Constantinopel. Recent publiceerde hij over het Nederlandse gymnasium (*Gymnasium*, 2022), opera (*Een opera voor Suriname*, 2024), en vertaalde Hugo de Groot (*Hugo Grotius’ On Public Partnership with Unbelievers*, 2026).

RECENSIE

ONZE FASCINATIE MET EEN CATASTROFE. HET VISITEKAARTJE VAN DE DIRECTEUR VAN POMPEII

Harmen Luth

Gabriel Zuchtriegel, *De betovering van de ondergang. Wat Pompeii ons vertelt*,
Vertaald door Jans van Niejenhuis, fotografie omslag door Silvia Vacca, Noordboek, 2024, 9789464711073,
256 pagina's, paperback, €24,90

Toen de Duitse archeoloog Gabriel Zuchtriegel in 2021 op veertigjarige leeftijd werd benoemd tot directeur van het Archeologisch Park Pompeii, veroorzaakte dit reuring in de conservatieve Italiaanse erfgoedwereld. De aanstelling van deze jonge buitenlander met een moderne visie op archeologie en erfgoed was even slikken voor de traditionele garde. Met *Vom Zauber des Untergangs* (vertaald als *De betovering van de ondergang*) levert Zuchtriegel zijn visitekaartje af. Het is een hybride werk: deels een egodocument van een manager die zijn nieuwe functie ontdekt, deels een manifest voor empathische archeologie, waarin hij zoekt naar een emotionele verbinding tussen de antieke bewoners en de bezoeker van nu.

Eerst scheidt Zuchtriegel een beeld van Pompeii als toeristenbestemming. De realiteit hiervan is een locatie waar bezoekers massaal flauwvallen in de hitte of steen en been klagen over de staat van de toiletgebouwen. Ook nemen sommige bezoekers in het geniep memento's mee, maar vaak krijgen ze na verloop van tijd berouw en sturen

de steentjes per post terug naar Italië. Na deze alledaagse weetjes richt Zuchtriegel zich op de vraag: *waarom bezoeken we een rampplaats als Pompeii?* De auteur betoogt dat de betovering die de ondergang van de Romeinse stad over ons aanroept, voortkomt uit een morbide voyeurisme. Hij verbindt de esthetiek van de catastrofe met het stendhalsyndroom, waarbij mensen overweldigd worden door de schoonheid van kunst. Deze ervaring is begrijpelijk gezien de schoonheid van de ruïnes, maar verblindt de bezoeker ook voor het onderliggende menselijke lijden. Zuchtriegel pleit daarom voor een archeologie die ‘pijn doet’ en ons confronteert met de ongemakkelijke parallellen tussen de antieke maatschappij en onze eigen wereld. Deze archeologie confronteert ons met lastige thema’s als slavernij en seksueel geweld in plaats van slechts de prachtige overblijfselen te bewonderen.

Zuchtriegel deconstrueert het beeld van Pompeii zoals dat sinds de achttiende eeuw is gevormd. Hij zet zich af tegen de erfenis van Johann Joachim Winckelmann, de kunsthistoricus die de Grieks-Romeinse oudheid idealiseerde als een baken van edele eenvoud en stille grandeur (*edle Einfalt und stille Größe*). Dit is het Pompeii van de elite: de stad van marmer, fresco’s en banketten. De stad die musea en toeristen willen zien. Maar daarnaast bestaat het Pompeii van de werkelijkheid: een benauwde, stinkende, overbevolkte plek waar schoonheid een luxe was die slechts een kleine elite zich kon permitteren. In welk Pompeii zijn de bezoekers geïnteresseerd? Zonder te oordelen werpt de directeur vragen op over de redenen voor een bezoek aan de locatie. Is er oprechte interesse in zijn geschiedenis, vinden bezoekers het er gewoon mooi uitzien, of is Pompeii vooral iets om van de *bucket list* te strepen?

Het sterkste deel van het boek concentreert zich rondom de recente opgravingen in de villa van *Civita Giuliana*, net buiten de stadsmuren. Hier vonden Zuchtriegel en zijn team in 2021 de zogenoemde *slavenkamer*. Zijn beschrijving van deze ruimte van amper zestien vierkante meter vormt een emotioneel zwaartepunt. In de ruimte stonden drie bedden (waarvan één kinderbed) en een stapel amforen, waarschijnlijk gebruikt als een soort hutkoffers met persoonlijke bezittingen. Zuchtriegel zoomt in op de details die in oudere archeologische verslagen vaak als onbelangrijk werden afgedaan. Hij beschrijft: een simpel witgeschilderd rechthoekje op de muur boven een olielamp, bedoeld om het schaarse licht te reflecteren. Zulke details tonen de waarde van een nieuwe archeologische blik: het stukje schilderwerk is geen prachtig fresco en zal nooit worden beschreven door de klassieke geschiedschrijvers, maar het is tekenend voor de omstandigheden van slaven in Pompeii. Zuchtriegel gebruikt de slavenkamer om de Romeinse slavernij te ontdoen van abstractie. Slavernij in Pompeii was claustrofobisch en intiem, waarbij de onvrijen sliepen tussen de rommel van hun meesters.

Ondanks een emotioneel betrokken beschrijving van de slavenkamer handhaaft Zuchtriegel de term “slaaf”, en niet “slaafgemaakte”. Zijn motivatie is dat de diverse populatie op antieke slavenmarkten niet herleidbaar is naar specifieke groepen in het heden, waardoor aanpassing van de terminologie volgens hem louter een symbolische exercitie zonder maatschappelijke relevantie zou zijn. Hij stelt dat het concept “slaafgemaakte” essentieel is voor de verwerking van modern racisme, maar dat de toepassing hiervan op de oudheid niets bijdraagt aan de eigenlijke strijd tegen de gevolgen van de trans-Atlantische slavernij.

Het boek bevat ook meer speculatieve onderdelen, zoals de radicale herziening van de bevolkingscijfers van Pompeii van de hand van Massimo Osanna. Op een in 2017 ontdekte graftombe van een magistraat pocht de overledene postuum dat hij gedurende vier dagen spelen had georganiseerd en daarbij 7.000 mensen trakteerde.

Osanna extrapoleert dit getal, ervan uitgaande dat dit slechts de mannelijke burgers betrof, en schat de bevolking van Pompeii op wel 40.000-45.000 mensen – veel hoger dan de traditionele schattingen. De hypothese is fascinerend, maar Zuchtriegel benoemt geen kritiekpunten, zoals het klakkeloos overnemen van opschepperij op een monument of de mogelijkheid dat veel buitenstaanders naar de stad waren gekomen voor de festiviteiten. Zuchtriegel lijkt hier slachtoffer te worden van de verleiding om Pompeii groter te maken dan het wellicht was, een valkuil die hij in andere hoofdstukken expliciet probeert te vermijden.

In het slotstuk bespreekt Zuchtriegel een paradox van de archeologie: opgraven is vernietigen. Zodra een muur of fresco aan de lucht wordt blootgesteld, begint het tweede sterfproces van Pompeii. Het is dan ook goed dat niet de hele stad zo snel mogelijk wordt opgegraven, want elke toekomstige generatie kan hopelijk gebruikmaken van minder destructieve technologieën. Hiermee trekt Zuchtriegel lessen uit het opgravingsverleden van Pompeii, toen vondsten verloren gingen door overijverig zoeken naar belangrijker geachte objecten, slechte weersomstandigheden en onzorgvuldige bescherming. Tegelijkertijd beschrijft hij zijn inspanningen om het park te verbinden met de moderne omgeving, bijvoorbeeld door lokale jongeren uit de verarmde regio rondom Napels te betrekken bij theaterprojecten in de ruïnes. Hiermee positioneert hij de resten van Pompeii als een levend orgaan in het hedendaagse Italië.

Ondanks de frisse wind die door het boek waait, is de toon niet voor iedereen weggelegd. Zuchtriegel is zeer aanwezig. De lezer ontkomt niet aan passages over zijn vader (een muzikant), zijn eigen pianospel, en vergelijkingen met Pink Floyd of Frank Sinatra. Ook zijn er veel persoonlijke verhalen over Zuchtriegels collega's, mentoren en vrienden binnen de archeologie. De lezer raakt zo goed bekend met de auteur en diens kijk op zijn vakgebied, maar wie dit minder waardeert kan gefrustreerd raken door de vele zijpaden. Het boek leest bij vlagen als een rechtvaardiging van een directeurschap, waarbij elke archeologische vondst uiteindelijk terugleidt naar het inzicht van de auteur.

Aan de andere kant kan de eerlijke beschrijving van een onderzoeker in het werkveld erg leerzaam zijn voor historici en archeologen aan het begin van hun carrière. Zuchtriegel vertelt over de politiek rond een instantie als Pompeii en het effect van kritiek in de media op zijn functioneren. Ook bespreekt hij zijn visie op pijnpunten in de geschiedwetenschap, zoals de omgang met seksueel geweld in mythologische voorstellingen. Bovendien blijft Zuchtriegel prettig bescheiden en begint bijvoorbeeld het stuk over zijn aanstelling als directeur met een verschrikt: 'Zouden ze echt mij bedoelen?'

De betovering van de ondergang is een boeiend inzicht in de staat van de moderne archeologie aan de hand van Pompeii. Zuchtriegel toont zijn visie op het vakgebied: weg van de kunstobjecten en de monumentale architectuur, richting een sociale geschiedenis van de onzichtbaren. Zuchtriegel slaagt erin de lezer te laten voelen dat de inwoners van Pompeii mensen van vlees en bloed waren, die leefden in een complexe en ongelijke wereld. Wie door de soms ijdele anekdotiek van de auteur heen kijkt, vindt een prikkelend werk dat dwingt tot nadenken over wat wij eigenlijk zoeken in de afgrond van het verleden.

Harmen Luth is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en volgt de onderzoeksmaster Ancient, Medieval and Renaissance Studies aan de Universiteit Utrecht. Voor zijn scriptie onderzoekt hij de rol van Romeinse standbeelden als uitingen van exemplariteit in het culturele geheugen.

RECENSIE

HET SURINAME MUSEUM

Didi van Loenen

Suriname Museum

Tentoonstelling *Meet Su Meet Us*

Zeeburgerdijk 19 – 21 1093 SK, Amsterdam

Lange tijd was er in Nederland geen specifiek museum gewijd aan één van zijn belangrijkste voormalige koloniën: Suriname. Daar moest verandering in komen, vond de Surinaamse gemeenschap. In 2021 werd de knoop doorgehakt om het Suriname Museum op te richten. Vier jaar later, op 25 november 2025, opende koning Willem-Alexander het in het Hugo Olijveldhuis gelegen museum – waar ook de Vereniging Ons Suriname is gehuisvest. Het Suriname Museum presenteert zichzelf als de plek waar de Surinaamse geschiedenis en haar culturele erfgoed worden verteld, en heeft als missie de kennis en het begrip van de band tussen Suriname en Nederland te versterken. Redacteur Didi van Loenen bracht een bezoek aan de openingstentoonstelling *Meet Su Meet Us*.

Een reis door de tijd

Door een met planten afgebeelde deur stapt de museumbezoeker het land van Suriname in. De reis door de tijd begint voordat de Europeanen neerstreken op het Amerikaanse continent en werpt licht op de flora en fauna van het gebied. De tentoonstelling vervolgt haar weg door een kleine ruimte waar de inheemse volkeren zoals de Arowakken, Trio's en Wayana's centraal staan. Hierna wordt de koloniale geschiedenis uiteengezet aan de hand van belangrijke actoren als de VOC, WIC en Sociëteit van Suriname. Ook de omstreden rol van Amsterdam, dat in de zeventiende eeuw zijn rijkdom vergaarde door slavernij, blijft niet onbenoemd. Een kamer verder komen de plantages aan bod, waarna op de eerste verdieping onderwerpen als Keti Koti, de Aziatische diaspora en de rol van Suriname tijdens de Tweede Wereldoorlog besproken worden. Het slotstuk van de tentoonstelling behelst de onafhankelijkheid van Suriname en de daaropvolgende toestroom van Surinamers naar Nederland. De Surinaamse nalatenschap in zowel de kunsten als sport krijgt hierbij een podium. Voor de slachtoffers van de Decembermoorden en het politieke geweld onder het regime van Desi Bouterse (1945-2024) is een monument neergezet.

Meet Su Meet Us laat de museumbezoeker op laagdrempelige manier kennismaken met de geschiedenis van Suriname. De tentoonstelling kent echter ook tekortkomingen. Zo gaat zij weinig de diepte in en schetst zij vooral het al bekende beeld van Suriname. Daarbij wordt de inhoud op een ietwat chaotische manier gepresenteerd en doen technische mankementen, zoals hard geluid en het ontbreken van ondertiteling bij Engelstalige video's, de tentoonstelling tekort. Desondanks geeft *Meet Su Meet Us* een alomvattende geschiedenis van Suriname.

Interactief en multidisciplinair

Het grote pluspunt van het museum is zijn interactieve en multidisciplinaire karakter.

VR-brillen geven de bezoeker de mogelijkheid om zich te begeven in de wereld van het Amazonegebied en Fort Boekoe, de nederzetting en verblijfplaats van de Bonimarrons. De ruimtes zijn kenmerkend ingericht, waarbij een plantagehuis en het slavenruim zijn nagebouwd. Prachtige prenten en mooie maquettes van onder meer het West-Indisch Huis en het schip Vigilantie maken de tentoonstelling levendig. Het tijdelijke onderdeel van de expositie toont het werk van Surinaamse kunstenaars. Bovendien verhelderen de cultuurgidsen en introductievideo's de overkoepelende informatie die op de muren ontbreekt. Het museum kent daarnaast ook nog een aparte kinderafdeling, maar is in zijn reguliere opzet ook al prikkelend genoeg voor de jonge museumbezoekers.

Vergeeten namen

Het museum slaagt in zijn missie om vergeten namen zichtbaar te maken. Een bekend historisch personage als Michiel de Ruyter is in het Suriname Museum relatief een voetnoot. Meer aandacht gaat uit naar prominente figuren uit de Surinaamse geschiedenis zoals Boni en Anton de Kom, die beiden geëerd zijn met een eigen wassenbeeld. Maar ook de voor het grote publiek minder bekende namen zijn voorzien van een plaquette. Voorbeelden zijn Fabi Labi Dikan, de eerste Surinamer die in 1760 een vredesverdrag sloot tussen zijn stam en de Nederlandse overheid. Of Gowtu Misi, die met haar deel van de goudvondst van haar man vele Surinamers hielp tijdens de crisis van de jaren dertig. Daarnaast komen mensen aan bod die niet per se van Surinaamse origine zijn, maar desondanks verbonden zijn met het land. *Meet Su Meet Us* wijdt een aanzienlijk deel van de tentoonstelling aan de Chinese, Javaanse, Indiase en Hindoestaanse contractarbeiders die na de afschaffing van de slavernij moesten werken op de plantages. Ook Joodse kolonisten en de Nederlandse *boeroes* die zich in Suriname vestigden, krijgen een gezicht. Tot slot worden de slachtoffers van het politieke geweld en de beruchte Decembermoorden bij het monument voorzien van een naam. Hierin schuilt dan ook de kracht van het museum: zijn missie om de vergeten namen van Suriname weer op een voetstuk in de geschiedenis te plaatsen. Dat brengt een onwetende bezoeker niet alleen nieuwe inzichten, maar roept ook herkenning op bij Surinamers in wie de geschiedenis van hun voorouders nog altijd doorleeft. Een medebezoeker herkende bijvoorbeeld het schip waarmee één van haar voorouders heeft gereisd. Dat het museum er eindelijk is en een plek van herkenning kan zijn voor de Surinaamse gemeenschap, is op zichzelf al een verdienste.

Een warm welkom

Bij het vertrek komt de museummedewerkster, die de bezoekers aan het begin van de tentoonstelling ook ontvangt, naar me toe. Ze informeert naar de indruk van de tentoonstelling en benadrukt dat museumbezoekers altijd welkom zijn in het Suriname Museum. Misschien dat het aan het winterweer lag, maar het hart van deze redacteur was weer even verwarmd. Met haar hartelijke welkom en passievolle missie is het Suriname Museum een aanwinst voor het museumlandschap. Dat het geluid van de video's soms te hard is en de informatiebordjes niet altijd recht hangen, moet de museumbezoeker voor lief nemen. Voor de jonge of oudere belangstellende die niet bekend is met dit stuk van de Nederlandse geschiedenis, is het museum een goed begin. Bovenal vormt het een plek van herkenning en erkenning voor de Surinaamse gemeenschap. De deur van het Suriname Museum staat open. Stap binnen en neem gerust een kijkje.

Didi van Loenen volgt de bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift*. Haar historische interesses gaan uit naar koloniale geschiedenis en de Koude Oorlog.

ABSTRACTS

SIMONE ZANDINK

This article investigates prostitution in Classical Athens as a social practice deeply influenced by gender ideals. Using a comparative approach, it examines how male and female prostitutes were represented and discussed in legal speeches, literary texts, and iconography. The article situates prostitution within broader Athenian gender ideals that shaped expectations of proper behaviour for men and women. This article focuses on how gender ideals influenced and reflected public perceptions and representations of prostitutes, as well as the blurred boundaries between pederasty and male prostitution. Male and female prostitution are placed side by side, as well as held next to the cultural ideals for their gender. In doing so, new aspects of prostitution in the public eye are revealed.

VEERLE BERENDS

Ottoman noblewomen found themselves in a unique political climate in which they were able to hold important positions of power as regents or abbesses. This article examines how Mathilde of Essen exercised political and cultural power as abbess and makes a comparison with her aunt, abbess Mathilde of Quedlinburg. Mathilde of Essen found herself further from the dynastic centre but nonetheless managed to exert power through legal confirmations of her abbey's rights and through patronage of art. The legal strategy is studied by analysing charters concerning matters that personally affected the abbesses, such as the transfer of properties or rights to the respective abbey. Her patronage is studied through an art historical analysis of processional crosses. This article shows that Mathilde of Essen emphasised her dynastic identity and that she incorporated this in her jurisdiction and art patronage to establish herself as the patroness of Essen and the centre of Ottoman memoria.

RIK PETERS

The Zuiderzee Support Act of 1925 aimed to help people who lost their income as a result of the closure of the Zuiderzee rebuild their livelihoods. Despite its social purpose, the law caused considerable dissatisfaction among those it sought to support. This article explores why the Zuiderzee Support Act failed to function as intended. Based on the archival records of a single fishing community around the West Frisian Broekerhaven, it examines the local application of the law and the tensions it produced. Correspondence between applicants and the responsible government agencies shows a clear mismatch in expectations regarding the law's intentions. However, frustration was primarily caused by its implementation, which proved overly bureaucratic and complex, and showed little empathy towards those seeking support. The findings highlight inefficiencies in the law's application, which resulted in experiences of despair and resentment among the affected people.

